

יוסף עופר

**"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י
לפרק המקדש בספר יחזקאל
ולנבואת "שלושת האנשים"**

תධיס מtower :

תשורה לעמוס

אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם

עורכים

משה בר-אשר, נח חכם, יוסף עופר

הוצאת תבונות

מכללת יעקב הרץוג להכשרת מורים

לייד ישיבת הר עציו

אלון שבת

תשס"ז

"הכל הגהתי"

על מהדורות פירוש רשי' לפרק המקדש בספר יחזקאל ולנובאות "שלושת האנשים"

באחת מחשיבותיו של רשי' מציה עדות יצאת דופן על תולדות פירושו לפרק המקדש ביחסו. רשי' מודה כי במהדרה הראשונה של הפירוש סתרו דבריו זה את זה, אולם מאוחר יותר – אולי בעקבות השאלות שהפנה אליו השואל – "עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי".¹

פירוש רשי' ליחזקאל יצא לאחרונה ב מהדרה חדשה בכרך יחזקאל של מקראות גדולות הכתיר בעייכת פרופ' מנחים כהן, ושם נდפסו גם תשוכות רשי' הקשורות לפרק המקדש ותרשיימים המבאים אותו. פרופ' יצחק שי פנקובר, שהיה האחראי להדרה של פירוש רשי' ושל תשוכותיו בעניין פרקי המקדש, פרסם גם מאמר נרחב הסוקר את כל כתבי היד של רשי' ליחזקאל ומסביר בהרחבה את גלגוליו של הפירוש.² במאמרי זה – הנסמן הרובה על מהדורות הכתיר ועל מאמריו של פנקובר – אני מבקש להבהיר כמה עניינים בגלגוליו של הפירוש שלפי דעתו טרם הוברו ברואו.

נקודת המשען העיקרית לדבריו היא כתוב יד ניו יורק, בית המדרש לרבניים, לוצקי 778 (להלן: כ"י 778), שהוא מן הקודומים בכתביו היד של פירוש רשי' לנ"ך ולפי דעתו החשוב שביניהם. כתב היד זה הוא מן המאה השתיים עשרה, ככלומר נכתב פחות ממאה שנים לאחר פטירתו של רשי' (1105). סופר כתב היד הוא תלמיד חכם בזוכות עצמו, ככל הנראה מתלמידיו של רבב"ם, והנוסח של פירוש רשי' שיצא מתחת ידו הוא נוסח

.1. תשוכות רשי' לשאלות ר' שמואל מאלצויירא, בתוך: מקראות גדולות הכתיר – ספר יחזקאל (להלן, הערכה 2), עמ' 321, תשוכה 10.

.2. דאה: מ' כהן (מחדי). מקראות גדולות הכתיר: מהדורות יסוד חדש – ספר יחזקאל, רמת גן תש"ס; ייש פנקובר, פירוש רשי' לספר יחזקאל: לרגל הופעתו ב מהדרה חדשה במקראות גדולות "הכתיר", עיוני מקרא ופרשנות 2: מנחת ידידות והוקה למנחם כהן, רמת גן תש"ה, עמ' 425-474.

.3. בפירוש לשא"ש ד', ח' רשם סופר כ"י 778 בגילין השגה על פירוש רשי'. רשי' מפרש שם "אתי מלכון כלה – כשתגלו [...] אתי מלכון תבואי – וכתשובי מן הגולה [...]. ואילו הסופר טוען שאין ההסביר הזה מתחאים בדרך שבה פירוש מורו פסוקים מבנבה כזה: "נראה בעיני כי אין

"הכל הגהתי" – על מהדורת פירוש רש"י לספר יחזקאל

לסוגיות שונות בפרק המقدس, בעורת כתבי היד ובמיווחד על פי כ"י 778. החלק השלישי עוסק בפירושו של רש"י לנבואה "שלושת האנשים: נח דניאל ואוב" (יחזקאל י"ז, יב-כג) שמשמעותם בהם לפני דעתך חורה של רש"י מפירושו בעקבות תקלה טקסטואלית שאירעה לו.⁵

חלק ראשון: סוגיית "דרך אמה אחת" (יחזקאל מ"ב, ד)

א

בפרק מ"א ביחסו מתואר בנין המקדש שבצפונו ובדרומו צמודים לו תאים (הקרוויים "צלעות" – פס' ה-ו). מצפון לתאים הצפוניים – ובריחוק עשרים מהם (פס' י) – נמצאות הלשכות הצפוניות (וב敖ן סימטרי היו בדרך לשכות דרוםית). מזרחו למקדש נמצאת החצר הפנימית, והקירות המערביים שלה מגיע עד לפינות הלשכות (ראה איור מס' 1). הבעיה העולה בפירוש רש"י היא, אם לשטח הבניינים שבין התאים לשכה הצפונית (שורחבו כאמור עשרים אמה) קיימת יציאה מזרחית לחצר הפנימית או לחדר החיצונית המקיפה את המתחם כולו.

חישוב המרחוקים הנתונים בכתב מורה לכארה על כך שאין מקום למעבר שכזה. וכך פירוש רש"י בפרק מ"ב פסוק א. אבל שם בפסק ד פירוש שהפטוק הזה מלמד על קיומו של מעבר צר בין שטח הבניינים ובין החצר הפנימית, כאמור "ולפניהם הלשכות מהלך עשר אמות רחוב על הפנימית דרך אמה אחת". ופירוש רש"י כי קיים מעבר כזה, ומקומו מדרום לשכה הצפונית ומצפון ל"בית החליפות" שבמזרחה המקדש. אורך המעבר זה עשרה אמות ורוחבו חמיש אמות, ובמוצאו המזרחי, במעבר אל החצר הפנימית, בא מעבר אל כסוני שורחבו אמה אחת בלבד (ראה 'מכוא אמה' באירוס מס' 1).

פירושו של רש"י הגע אל ר' שמואל מאלויריא, והוא שלח אל רש"י סדרת קושיות על הפירוש. השאלות המקוריות אבדו, אך ניתן לעמוד עליון מתשובתו של רש"י.

בפרק מ"ב פסוק א מספק הכתוב כי הנביא, שהיה בחזונו בחצר הפנימית, יצא מצד החצוני אל החצר החיצונית והגיע אל הלשכות הצפוניות. רש"י מנמק, מדוע היה צריך ביציאה זו זאת:⁶

5. חלקו השלישי של המאמר איןו עוסק בפרק המ المقدس, אלא בפרק י"ד בספר יחזקאל. כאמור בחערה הקודמת, כ"י 778 נשתרmor רק בחלקו האחרון של ספר יחזקאל, ואינו כולל את הפירוש לפפרק זה.

6. האיטוטים מפירוש רש"י בכל המאמר והובאו על פי מהדורת הכתור (לעיל, הערא 2), פרט למקומות צוין במפורש הצעיטות הוא מכ"י 778.

מדויק ומנופה.⁴ לפי דעתך כתוב היד הזה יכול להוות מפתח להבנת השלבים השונים שעברו על פירושו של רש"י בפרק המقدس והתקיונים שהכנס רשי בפירושו.

למאמר זה שלושה חלקים. החלק הראשון עוסקת בסוגיה שלילה העיד רש"י כי "סתרו דבריו זה את זה" וכי הגה את פירושו בסיווע של רב שמעיה. הגלגולים בפירוש רש"י בסוגיה זו משתקפים בכתביו היד של הפירוש וגם בתשובות רש"י. בחלק השני נראה כיצד ניתן לאתר את 'הלשון הראשונה' ו'הלשון האחרונות' של רש"י בפירושו

זה פשוט הילוך המקרא שפירש מורי; כי ראש המקרא מחובר לכיפולו ודבר אחד הוא, כמו עשו נהרות ה' נשאו נהרות קולם' (תהלילים צ"ג, ג) [...] וכן כמה – בתחילת מפרש את השם ואחר מכן מבאר הדיבור, כל כך להיכnis הדבר לבב ולשבור את האון ולישבה". שיטה פרשנית זו נודעה בשם של רבנים (בפירושו לבראשית מ"ט, כב; שמוט ד', ט; ט"ו, וועוד), ואף רש"י קרא לפטוקים כאלה "פטוקים של שמואל" על שם ראה: ש"א פוננסקי, מבוא על המכמי צרפת מפרש המקרא, בთוך: פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנץ, ורשה חרע"ג, עמ' XLV).

תיאור ממורט של כתב היד הזה ודיוון בתיארכו ראה אצל: ש' יפת, פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשכ"ב) לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 293-295. התיארכו למאה ה"ב הוא של מלאכי בית אריה (שם, עמ' 295). עדנה אנגל תיארכה אותו לסוף המאה השתרם עשרה או תחילת המאה השלישי לשירה השירים מהמאה ה"ג, רמת גן תש"ט, עמ' לו, הערכה 175). אלכסנדר מרארקס מנוי יירוק הוא שטיפל ברכישת כתב היד וגמר עליו את ההלל, ובעקבותיו שבוחחו גם ד"ש בלונדריים ויהודה רוזנטל (ראה: ש' יפת, שם; ש' קמן וא' סולטמן, שם). על דיווקו של סופר כתוב היד (בהעתקה פירושו של ר' יוסף קרוא) ראה: א' גורסמן, חכמי צורת הראשונות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 309. כמה מהדים של פירוש רש"י בחרו בכתב היד הזה והעמידו בו ביסוד מהדורותם. ראה: י' רוזנטל (מהדריך), פירוש רש"י על שיר השירים, בთוך: ש' ברונשטיין וג' א' חוריגין (עורכים), ספר יובל לכבודו של ש"ק מירסקי, ניו יורק תש"ח, עמ' 134; ג' רוזן, פירוש רש"י לקhalt: מהדורות ביקורתית, על-פי כתבי-יד נ"ג בהמ"ל 1/778 בלוחות חילופי גירסאות מכתבי יד אחרים ודפוסים ראשונים, מראי מקומות ומקומות, עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטה בר אילן, רמת גן תשנ"ז. רוזן בחירה בכתב היד זהה לאחר שערוכה בדיקת מדגמית של כל כתבי היד של פירוש רש"י למגילת קhalbת. כתב היד הזה נבחר בכתב יד היסוד של פירוש רש"י במהדורות מקראות גדולות הכתור לחמש מגילות (בחנכו). בספר יחזקאל לא נבחר כתב היד כסוד והאף לא נכלל בין כתבי היד של קבוצת הכתורים, מפני שהפירוש ליחסקאל מתחילה רק בפרק ל'ב פסוק כא, והדפים הקודמים אבדו.

אטייף עוד שתי דעות: א. אברהם שושנה (מבוא לפירוש רש"י בפירוש איוב, בთוך: ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, ירושלים תש"ס, עמ' 48-50) מציין כמה ליקויים בכ"י 778. וקובע: "קשה להגדירו כמעולה ביותר" – אולם פירוש רש"י לאיוב בכ"י 778 שיק בעצם לכתב יד אחד שחויר אליו (כפי שהיירה יפת, שם), ואינו מלמד כלל על טיב חילוק העיקרי של כתב היד; ב. סופר כתב היד רשם לפעמים בשולי הדר פירושים חלופיים לפירוש רש"י, ובפעם אחת אף החליף את פירוש רש"י בפירושו שלו (שה"ש ב', א), אולם במקורה הזה רשם בשולי הדר "מדד" (= מדעתך) להוות על השינוי שביצע.

"הכל הגתתי" – על מהדרות פירוש רשי' לספר יחזקאל

מן הצפון לדרום מכוחל לכוון, ואין אדם יכול לילך מן המזרחה למערב שהוא מגיע לבית החליפות.

רשי' אינו מבין במאנה נתקשה השואל. ממבט ראשון נראה שהשואל התקשה בסתירה בין פירוש רשי' לפסוק א' (שנאמר בו שאין מעבר מן החצר הפנימית לשטח הבניינים) ובין פירושו לפסוק ד' (שממנו עולה שיש מעבר כזה). אך הדבר לא יתכן, שהרי אין אמר רשי' "לא ידעת מה שואל" בשעה שהוא עצמו מורה בהמשך דבריו "ומכל מקום אני טעיתי באותו פירוש, כי דרך מבוא עשו לו אמה רחוב [...] וכן פירושתי בסוף העניין (פסוק ד') וסתורו דברי זה את זה"? נראה אפוא שאלתו של השואל התמקדה בפירוש לפסוק א' עצמו, ולא בסתירהビינו לפסוק ד'.

בדיקת כתבי היד של פירוש רשי' יכולה לדעתנו למד על שורשי איה ההבנה. כפי שציין פנקובר,⁸ בכל כתבי היד שבא בהם הפירוש לפסוק א' (פרט לאחד) נוסח הפירוש שונה במלילה החשובה אחת, וכותבו בהם כך: "זואן אדם יכול ליכנס לאותן לשכות, ולא לאריך רחוב העשרים שבינויים ובין התאים, אלא דרך החצר הפנימית".

מבחינה הגיונית הנוסח הזה לא סביר ולא יתכן, שהרי רשי' בא לנמק מדוע ציריך היה הנביא לצאת לחצר החיצונה ולא יכול היה ללכת ישירות מן החצר הפנימית אל שטח הבניינים והלשכות. משום כך שיעיר פנקובר שזהו ניסיון תיקון לא מוצלח המנסה ליישב את הסתירה בין הפירוש לפסוק א' לפירוש לפסוק ד'. אולם הממצא בכתב היד תמהה ביותר: היה אכן שעשרות כתבי יד קיבלו את הנוסח הזה, אף על פי שהוא מופרך בעיליל, ורק כתוב יד אחד שמר את הנוסח המקורי? זהו מצב יוצא דופן, המחייב להניה, לכל הפתוחות, שהנוסח המוטעה הזה הוא קדום ביותר. אם אמןם כך הדבר, נראה כי זה היה הנוסח שעדם גם נגד עניין השואל והוא התקשה בו.⁹

אמנם רשי' מצטט את השאלה בלשון "למה כתבת שאין אדם יכול ליכנס אלא דרך החיצונה". אבל יתכן שהשואל שאל למה כתוב שאין אדם יכול ליכנס דרך החיצונה, ורש"י השלים את המילה אלא בדבר מובן מאליו ולא הרגיש שהנוסח שלפני השואלמושב וזו סיבת שאלתו.¹⁰

8. י"ש פנקובר (עליל, הערא 2), עמ' 432.

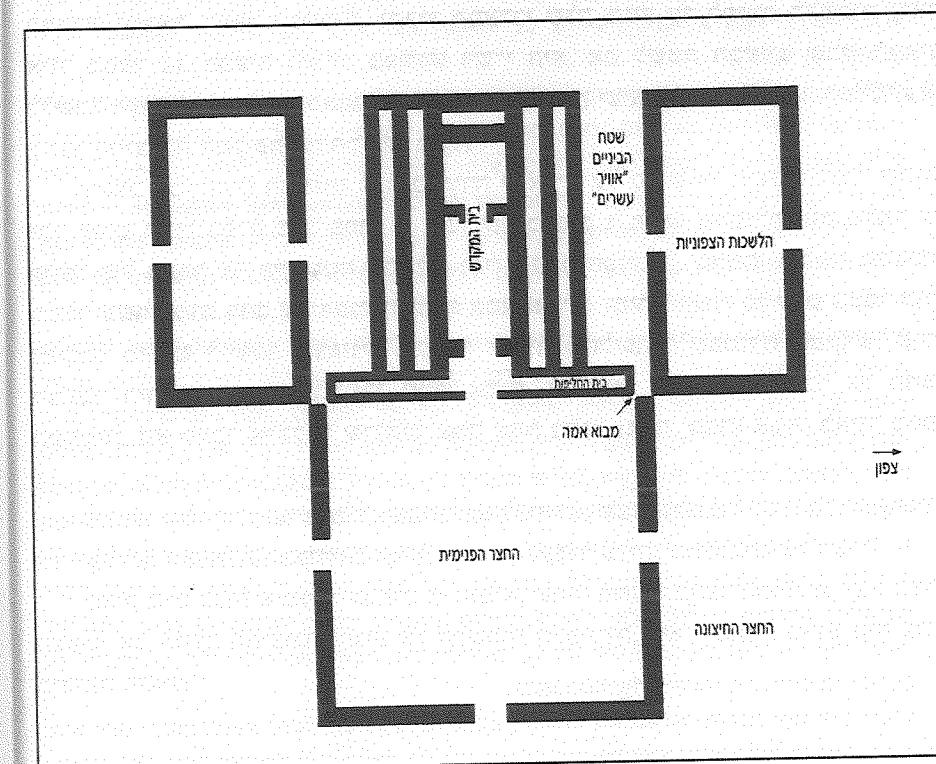
9. יכולים להיות הסברים רבים כיצד נוצר השיבוש הזה. יתכן ששורתו בטעות העתקה בשלב ראשוני ביותר, עוד לפני הפצת הפירוש ברבים. ואפי' יתכן שהשיבוש יצא בטעגה מתחתן ידו של רשי' עצמו. ואפשר שרשי' התבלט בטעותו דבריו, ניסה תחילה "זואן אדם יכול ליכנס [...]" דרך החצר הפנימית" ואחר כך תיקן "זואן אדם יכול ליכנס [...] אלא דרך החצר החיצונה", ושני הגנוסחים התערכו זה בזה בשלב מוקדם ביותר.

10. כמה מכתבי היד מוסיפים כמה מילים וכותבים "זואן אדם יכול ליכנס לאותן לשכות [...]" אלא דרך החצר הפנימית, כמו שמשמעותו למטה בעניין" (י"ש פנקובר [עליל, הערא 2], עמ' 432 והערה 29). נראה שעדם לפניהם הנוסח המשובש, והם התקשו בו וניסו להסבירו על יסוד

ואין אדם יכול ליכנס לאותן לשכות, ולא לאריך רחוב העשרים שבינויים ובין התאים, אלא דרך החצר החיצונה, שהרי אמר שהחצר הפנימי מאה על מאה מרובע לפני הבית למזרחה (מ', מז), ואמר על רחוב הבית לקדים מאה אמה (מ"א, יד), נמצא רחוב הבית סתום את החצר, ואינו יכול ליכנס לפנים מצידי החלפות לא לצפון ולא לדרום, שכן הוצרך לבא לאותן הלשכות דרך החצר החיצונה הצפונית (רש"י, יחזקאל מ"ב, א).

פותח רשי' את תשובתו ואומר:

ושאל: למה כתבת שאין אדם יכול ליכנס אלא דרך החיצונה. לא ידעת מה שואל, שהרי פירושתי לו (מ"א, יב) שהאולם ובית החלפות עוזדים עליו חמש עשרה אמות לצפון וחמש עשרה אמות לדרום, סתמו את כל רוחב החצר הפנימית

איר מספר 1: תרשימים החצר הפנימית, בניית המקדש והלשכות הצפוניות והדרומיות – לפי רשי' – לשון ראשון (האייר הוכן על בסיס התרשימים שבסהדרות הכהן [עליל, הערא 2] עמ' 323).

7. מ' כהן (עליל, הערא 2), עמ' 321, תשובה 10.

שביצע את המתקפה ואת הכתיבה מחרדש, וכבר הזכרתי את קפדיונו, דיווקו ומומחיותו. וזה לשונו של הקטע החדש:

(ד) ולפנֵי הלשכות מהלך עשר אמות וווחב אל הפנימית דרך אמה אחת – ולפנֵי הלשכות האלה לציד המזרחה קערו עשר אמות את ארך המאה שהלשכות הולכות על פנֵי היכיל להי>ז<¹⁵ שם דרך ליכנס בו אל הפנימית לתוך אויר העשרים שבין הלשכות והתאים דרך פתח קצר של אמה אחת רחב. לפ' שלא היה מבוא ליכנס לאוירו אויר דרך הפנימית שהרי אמר שהחצר הפנימי מהא על מהא מרבע לפני הבית למזרחה ואמר על רחב הבית לקדים מהא נמצא רחב הבית סתום את רחב החצר ואני יכול ליכנס לפנים מצד החילופת לא לצפון ולא לדרום. לפיכך הניחו הדרך הזה במזרחה הלשכות ארכו חמישים אמה כמדת הלשכות וגדר מפסיק ביניהם ובין החצר החזונה לצד מזרחה כמה שאמור למטה בעניין (מ"ב, ז) ורחב הדרך עשר אמה כאורך בית החלופת שכנו לו לדרום ובראש הדרך במקצוע מהיקה זו פתרה את הסתירה בפירוש רשי', ומצוב הטקסט שלאחר המהקה משתקף בכתב יד רבים, שאיןם כוללים את הפירוש לפסוק א. גם כתוב יד 778 שיקף מתחילה כתיבתו את המצב הזה: קטע הפירוש לפסוק א לא נכתב בו כלל, ואילו הפירוש לפסוק ד נכתב. נמצאו למדים אפוא כי כתוב היד אין מייצג את השלב הראשון של פירוש רשי', אלא שלב מאוחר יותר, שנראה לו שלב ב. שלב א של הפירוש לעניינו מיוצג ב-26 כתבי היד המבאים את הפירוש לפסוק א, כפי שצין פנקובר.¹²

ב בתשובתו אומר רשי' כי הפירוש שהציג לפסוק א אינו נכון באותו פירוש), ומצע פירוש חלופי להסביר מסלולו של הנביא:

יכול היה להכניסו דרך הפנימית דרך אותו מבוא הקטן, וליכנס מן האויר שבין התאים ולהשכות אל אחת מן הלשכות, {אף} [אלא]¹³ שבקיש להראות לוفتحי הלשכות היאר הם פתוחים לחצר החזונה, ואת ארך המאה ורחוב החמשים שלפניהם (פס' ב).

כלומר, מסלולו של הנביא נועד להראות לו בדברים שלא ניתן לראות מתוך המקדש, ולא היתה סיבה טכנית שמנעה ממנו ללכת במסלול אחר. את ההסביר הזה הציע רשי' בתשובה לשואל, אך לא כלל אותו בפירושו. הוא סבר כנראה שככל הדיון הזה מיותר, ומחק את קטע הפירוש בפסוק א שעסוק בנושא.

מיהקה זו פתרה את הסתירה בפירוש רשי', ומצוב הטקסט שלאחר המהקה משתקף בכתב יד רבים, שאיןם כוללים את הפירוש לפסוק א. גם כתוב יד 778 שיקף מתחילה כתיבתו את המצב הזה: קטע הפירוש לפסוק א לא נכתב בו כלל, ואילו הפירוש לפסוק ד נכתב. נמצאו למדים אפוא כי כתוב היד אין מייצג את השלב הראשון של פירוש רשי', אלא שלב מאוחר יותר, שנראה לו שלב ב. שלב א של הפירוש לעניינו מיוצג ב-26 כתבי

היד המבאים את הפירוש לפסוק א, כפי שצין פנקובר.¹²

ג

אולם בכמה כתבי יד של פירוש רשי' מצוי קטע חדש¹⁴ הדן בנושא ומציע גישה שונה להסביר הפסוקים. בכ"י 778 גירד הסופר את הקלף, מהק בקפדנות את הפירוש הראשון לפסוק ד, ורשם במקומו את הקטע החדש.¹⁴ אין כל ספק שטופר כתוב היד המקורי הוא

פירוש רשי' לפסוק ד הסותר את הפירוש לפסוק א. אולם, בגיןו לפנקובר, אני מונה שהשגיאה עצמה לא התהוותה כתוצאה מן הסתירה בין פירוש רשי' לשני הפסוקים.

11. שני כתבי היד שנשוחט בהם החשובה גורסים “אף”, ובכל זאת ההקשר מחייב להכניס תיקון קל בלשון ולגרוטס “אלא”.

12. יש פנקובר (לעיל, העדה 2, עמ' 430 והערה 23).

13. הקטע הזה נכתב מתחילה בפירוש לפסוק ד הבא במקום פירושו הראשון של רשי' לפסוק זה. כך הדבר ברוב כתבי היד שהקטע החודש בא בהם (תשעה מבין חמישה עשר – “יש פנקובר [לעיל, העדה 2], עמ' 431). שיטה כתבי יד הביאו את הקטע הזה לאחר פירוש רשי' לפסוק ד או במקום הפירוש לפסוק א, והם משקפים מצב אופני של פירוש שהוכנסו בו תוספות והשמטות, והמעתיקים מתקשים להבini את מקומן ומשמעותן.

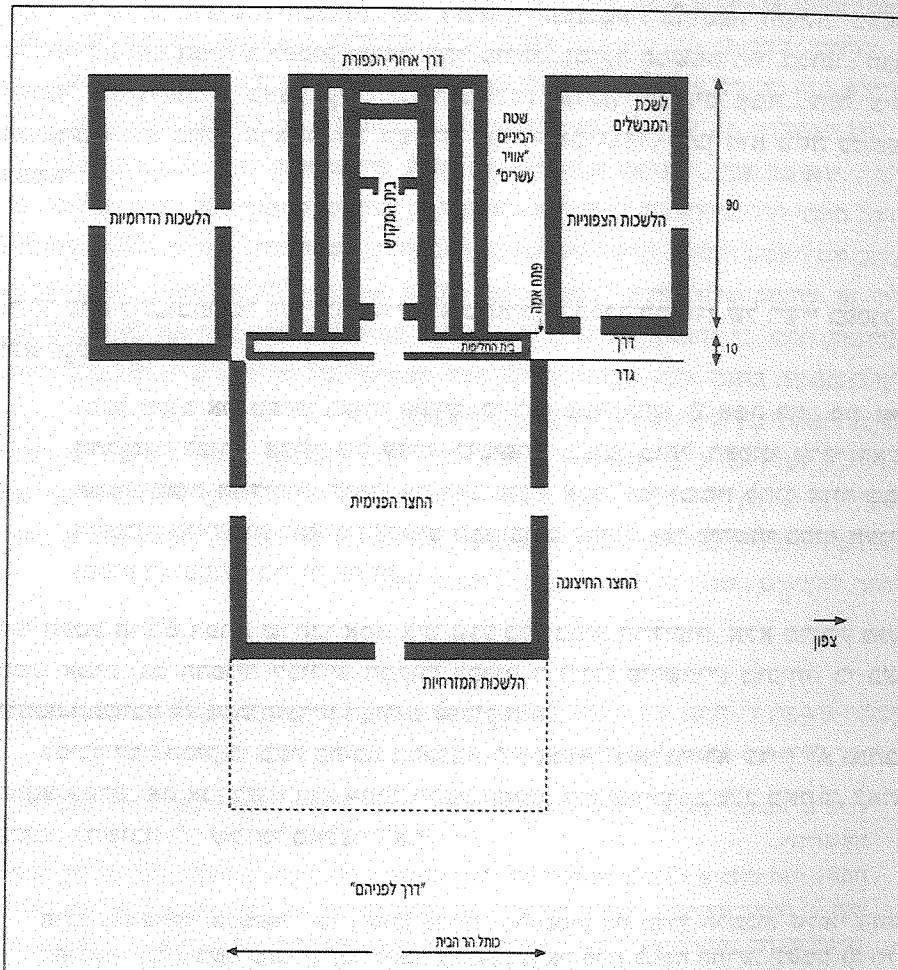
14. בדקתי את כתוב היד במקומו ומצאתי כי כל הפירוש לפסוק ד (אחרי הדיבור המתחיל, מן

המילים “ולפנֵי הלשכות” ואילך) כתוב על המחק. התקיון יוצר כתם כהה על כל השטה, ונסמן לשולמים ניכרים שרידים של הכתיבה הראשונה. הסופר לא הקטין את גודל האותיות ולא צופף את השורות, ולכן קשה להבחין במחיקה ללא עיון במקורו. כאשר נגמר המקום הפנוי (מקום המחק) עבר הסופר לשולים (באמצע המשפט!) והמשיך שם בשלוש וחצי שורות קצרות. מאונכות.

15. אותן הבות בסוגרים מזוהים נוספת ביד שנייה.

"הכל הבהיר" – על מהדורות פירוש רשי' לספר חזקאל

בעקבות שילוב הקטע בפסוק ד, השנה גם פירוש רשי' לפסוק ז ונוספו בו שלוש מילים, כתובות בין השיטין בכ"י 778:¹⁷

איור מס' 2 : תרשימים החצר הפנימית, בניין המקדש והלשכות הצפוניות והדרומיות – לפי רשי' – לשון אחרון.

¹⁷. בדקתי את תשעת כתבי היד המבאים את הקטע החדרש במקומו הנכון, במקומות הפירוש המקורי לפסוק ד ("יש פנקובר [לעיל, הערא] 2, הערא 27). בלבד כ"י 778, רק כתוב יד אחד (כ"י ג'ינובה) מביא את הנוסח המדוייק ("הוא המפסיק בין הדריך שלפני הלשכות" וכו'). שני כתבי יד (דבלנטר; רוסטוק 544) אינם מבאים את המילה "הוא". שלושה כתבי יד מבאים נוסח משובש (ברלין 140): "המפסיק בין הדריך שבין שלפני הלשכות" וכו'; ותיקן 94: "המפסיק בין

א. הדרך שנאמר עליה "מהלך עשר אמות רחוב" (מ"ב, ד) מוסברת בצורה שונה לחולtin: אין מדובר בדרך הולכת ממערב למזרח, אלא בדרך הולכת מצפון לדרום, צמודה ממזרח לשכלה הצפונית, ונוחשת חלק משטחה (כלומר היא כלולה ב"מאה אמה" שנאמרו בלשכה – מ"ב, ב; ראה איור מס' 2).

ב. הגדר שנזכרה בפסוק ז קשורה אל הדרך של פסוק ד. הגדר תוחמת את הדרך ממזרח, ככלומר היא מצויה עשר אמות ממזרח לכוטל המזרחי של הלשכה הצפונית. אורכה של הדריך חמישים אמה (ככתוב בפסוק ז) ורוחבה עשר אמות (ככתוב בפסוק ד).

ג. הדרכן הרוחבית זוatta מובילה אל "שטח הבניינים" שבין התאים ובין הלשכות, והפתחה בין האמה מצויה אפוא בסופה (בקצה הדודו-מערכי שלה). אין אפוא מעבר בין החצר הפנימית לשטח הבניינים, אלא בין הדרכן הרוחנית ובין שטח הבניינים.

ד. בעקבות זאת משתנה משמעותם של המילים "אל הפנימית" בפסוק ד ("ולפני הלשכות מהלך עשר אמות רחוב אל הפנימית דרך אמה אחת"). אין הכוונה לחצר הפנימית, אלא "לתוכו אויר העשרים שבין הלשכות והתאים" היינו לשטח הפנימי התחום בין התאים ללשכה.

שני יתרונות מובהקים לפירוש זהה על פני הפירוש המקורי. ראשית, הפירוש הזה מסלק את הקושי בפירוש הקודם לפסוק ד שהביע עליון רשי' עצמו: "ולמה קורחו מהלך רוחב, והלא היה לו לומר מהלך עשר אמות אורך?!" (רשי' מציע שם פתרון דחוק לקושי זהה, שבМОונח "רוחב" אין הכתוב מתייחס בדרך עצמה אלא לבית החליפות שבעצדה).¹⁶ שנייה, לפי הפירוש הזה הגדר שבפסוק ז מוסברת באופן הרבה יותר טוב, שהרי קודם לכך לא ברור מדוע היה הכתוב צריך להתייחס במיוחד לכוטל המזרחי של הלשכה הצפונית ולכנותו בשם גדר, ואילו עתה קיים צורך מובהק לספר על קיומה של הגדר תוחמתה ממזרח את הדרכן הצמודה לשכלה הצפונית.

16. רשי' הסביר בהרבה את דרך המקור לקורוא 'אורך' למד הגודל יותר, בפירושו לפרק מ' פסוק יא: "ויאל תחמה שאצל הפתח קורחו רוחב ואצל חל האולם קורחו אורך [...]" קורא את המדה היתירה אורך; והרי עדות לדבר במסנה דמלכים: 'והאולם על פני היכל הבית עשרים אמה ארכו על פני רחוב הבית' (מל"א ו', ג [...] לモדת, שהמדה היתירה קרויה אורך". וראה גם בפירוש רבינו שמיעיה למסכת מידות "אשר פtar לפני רביינו מנוחתו כבוד" (הינו לפני רשי'), על מידות פ"ב מ"ז: "זמנ מג המקרה בכל מקום מודה היתירה אורך ומוגעת קרואה רוחב, ואפי' הוא אורך לפני דבר אחר", ולכן אומתת המשנה ש"ערות כהנים היה אורך ק' אמה ול'ה על רוחב י"א, וא"פ שהייתנה כנגד הרוחב של עוזרת נשים (ושל "כל העוזרת" הנזכרת במסנה שם). "תכן שהנתינה המוחלט של רבוי שמיעיה נקבע לאחר רש"י חזר בו מטעמו שיש בפסוקנו חריג לכלל.

ונגד רשות להוציא גגו' – *«הוא» המפסיק בין *«הדרך שלפני» הלשכות והחצר החיצונית של צדר המזרחה. ארכו חמישים אמה – מן הצפון לדרום.**

ראוי לשים לב לרגישות הסגנונית של התקון, המתבטאת בתוספת המילה “הוא”. מלכתחילה היה הפירוש לפ██ט אחד מרככבר, ומוקד המשפט היה בסוף: הגדר שהוא קיד הלשכה, שעצם קיומו ברור מאליו) אורכה חמישים אמה. עתה עיקר המשמעות היא בחלק הראשון של המשפט המזהה את הגדר, וכך הוא נושא המשפט עצמאי.

ד נחזר עתה לתשובתו של רשי' ונראה שהוא מתאים להסביר המקורי של רשי' בפסוק ד ולא לקטע החדש:

ומכל מקום אני טעתית באותו פירוש, כי דרך מבוא עשו לו אמה רחוב בין זוית החליפות לכוטל צפוני של עזורה, שיופיעו בעובי כוטל הצפוני לפני ראשו המגיע לבית החליפות וקייצו את רחוב עובי אמה, ובו נכנסין לתוך אויר שבין הלשכות החיצונית לתאים הצפוניים המוחברים להיכל. וכן פירשתי בסוף העניין (פסוק ד) וסתורו דבריו זה את זה.

לפי הקטע החדש הפתח שרחבו אמה אינו נוגע כלל בבית החליפות, אלא מרוחק ממנה כבית התשובה. גם ההפנהה לפירוש המקורי לפ██ט ד (“זוכן פירשתי”) מוכיחה כי בעת kms אמות. לפ██ט יש להסיק כי בעת כתייבת התשובה לר' שמואל מאלויר עדין לא נתחבר כתיבת התשובה לא נשתנה עדין הפירוש לפ██ט הזה.

לפ██ט יש להסיק כי בעת כתייבת התשובה לר' שמואל מאלויר עדין לא נתחבר הקטע החדש. אם אכן רשי' הוא מחבר הקטע החדש, הרי שהיברו בשלב מאוחר, לאחר כתיבת התשובה לר' שמואל מאלויר.¹⁸

הדבר (!) שלפני הלשכות” וכו': שוקן 19526: “המפסיק בין הדרך הלשכות שלפני החצר החיצונית” וכו'). בשני כתבי יד (בודילאנה 2435,2; J) אין סימן לנוסח החדש, ונשפט גם חלק של הפירוש מלחמת הדומות. גם בשלושת כתבי היד שהפירוש החדש הובא בהם בפסוק א במקומות בפסוק ד הובא בפסוק ז הפירוש המקורי של רשי' בלשוני (ברלין 15; פריס 154; פריס 161 – ראה: “ש פנקובר [לעיל, העלה 2], העלה 26). בדיקה זו מורה מצד אחד על הקושי שעמוד בפני המעתיקים להבין את מהות התיקונים בפירוש רשי' ולכצעם כראוי, ומהצד שני היא מהויה הוכחה נוספת לדיווק של כ' 778.

18. גם פירוש רשי' לחזקאל מ'ז, יט (“ויביאני מבוא אשר על כתף השער אל הלשכות הקדש אל הכהנים הפנות צפונה”) מתאים לשלב ב (כלומר, לפירוש המקורי לפ██ט ז ולתשובה רשי'): “ויביאני במאוא – דרך האמה שבאות בית החליפות, שנכנסין בו לאויר עשרים שבין הלשכות שבצפונו לבין תאי היכל. אשר על כתף השער – שער הצפוני. כתף השער – אשר מן השער

השאלה המרכזית העומדת לדין היא אפוא, מי יש לייחס את הקטע החדש: האם לרשי' עצמו או לאדם אחר? לדעתו, לעודתו של כ' 778 משקל מרכזי בהכרעה זו: סופר כתוב היד שילב את הפירוש הזה במקום פירוש רשי', מפני שסביר היה שרשי' חזר בו והגיה את פירושו. יש להעלות פה שיקול נוסף: הקטע החדש בא בלא כל מילות הצגה (כמו “דבר אחר”, “וזואمر אני”, “ונראה בעיני”). הוא מציע פירוש אחר בדרך שנזכרת בפסוק ד, וברוב כתבי היד שהוא בא בהם הוא בא במקום הפירוש המקורי של רשי'. ככלומר, מי שכחוב את הקטע החדש, הרצה לעצמו לנוהג בפירוש רשי' מנהג בעליים, לא רק להוסיף עליו או להעיר עליו, אלא למחוק ממנו פסקה ארוכה ולהביא תחתיה הסבר שונה לחוטין, וכך מכך להוסיף שלוש מילים לפירוש פ██ט ז לשנות בכך את כלמשמעותו. דרך התנהגות כזו אינה שכיחה אפילו אצל מעתיקו של פירוש רשי', ויש בכך ראייה מסוימת שהתקoon הוא מעשה ידיו של רשי' עצמו.

ראוי לציין כי בשני מקומות נוספים בכב' 778 משתתקף תיקון של פירוש רשי' ומהדורות שונות של רשי'. שם הסופר מחק בקווים את הפירוש המקורי ורשם את הפירוש החלופי בשוליים.¹⁹ כאן לא נהג כך, ונראה מסיבה טכנית: הקטע החדש אורך ביותר, והמוקם בשולי הדף לא הספיק לו יישומו שם.

ו הוכחה נוספת ליהוסו של הקטע החדש לרשי' באה בפרק מ'ב, פ██ט ז-יא. פ██ט ז אלה מדברים על לשכות המצויות במזרחה, ויושבות ממזרח לגדר החצר הפנימית: “אליה מדברים על לשכות המצויות במזרחה, ויושבות ממזרח לגדר החצר הפנימית: המערב. הפגנות צפונה – שיש להם פתחים לצד הצור החיצונית לצפון. ופתחים היו להם לאויר העשרים.”

הקטע הזה מתאים לפירוש המקורי של רשי' בפסוק ד ולא לקטע התוספה. המעבר של הנביא היה מן החצר הפנימית (“ערות ישראל”), מן השער הצפוני של החצר הזאת נمشך קיד העוריה לכיוון מערב, והוא הקורי “כתף השער”, ובסתורו מצו אומו מעבר צר, הנקרא “המבוא אשר על כתף השער”. הנביא עבר אפוא אל “אויר עשרים” ומשם נכנס לשכה הצפונית שבה בית המבשלים. אין בפירושו הזה כל התיחסות לדרך הנמצאת ממזרח לשכה והלשכה נפתחת אליו.

נראה שהפירוש הזה לחזקאל מ'ז, יט לא היה בשלב הראשון של הפירוש (הוא אכן נמצא בכתב היד I, במחודרת לוי [להלן, העלה 30], והוא מובא בסוגרים במחודרת הכתרת). אולם בכ' 778 הקטע הזה כבר מופיע, והוא מייצג אפוא את השלב שבו נמחק כבר הפירוש של פ██ט ז (שלפיו אין כל מעבר מן החצר הפנימית לאויר העשרים”), אך עדין לא נכתב הקטע החדש).

^{19.} המקומות האלה יוזנו להלן, בסעיף ב חלק השני.

"הכל הבהיר" – על מהדרות פירוש רשי' לספר יחזקאל

ודרך לפניהם – לפניו לשכות הללו יש דרך רחב אויר החצר חמשים אמה, כמראה דרך הלשכות אשר בצד הצפון הכתובות לעללה. זה הפסוק פירש ר' שמעיה וכותב מדעתינו.

הפסוק משווה את ה"דרך" שלפני הלשכות המזרחיות – שאינה אלא השטח הפנוי שנתרב בחצר החיצונה – אל דרך הלשכות הצפוניות. הדרך הזאת היא שנזכרה בפסוק ד. אף שameda (אורך 50, רוחב 10) קטנים הרבה יותר מן הדרך בפסוק יא (אורך 100, רוחב 50), היא דומה לה בצורתה ובכיוון שלה (ראה איור מס' 2).

אם אמם פירושתי נכון, הרי הפירוש החדש לפסוק ד הוא הבסיס לפירוש רבינו שמעיה בהסתמכת רשי', ומכאן שרשי' עצמו פירשו.²²

כפיו שמעיה אלטרנטיבי נתן להצעיר שוגם בדרך המהויה לשלכות הצפוניות היא "אויר חמישים" שנתרב בין ובין הכותל הצפוני. לבארה אז הדמיון בין שתי הרכבים מוחלט. אולי מה הבסיס לכנות את "אויר חמישים" בשם "דרך"? לדעתו, רק אחרי שהוצע הפתרון של הדרך הצמודה לשכות הצפוניות מזרח, עלה בדעתו של רבינו שמעיה שהכתובת משווה בין הדרך הצמודה לשכות המזרחיות ובין הדרך הצמודה לשכות הצפוניות.²³

בסוף השובתו של רשי' בא משפט קצר בן שתי מילימ הנראה מוזר וטעון הסבר:

הכל הבהיר.²⁴

המשפט הזה אינו מתקשר אל האמור לפניו,²⁵ ועדין הוא טוען כיואר. מן הראי להשות את המשפט הזה, הבא בסוף תשובה מס' 10 של רשי', אל המשפט הבא בסוף תשובה מס' 6. בתשובה זו עוסק רשי' בזמן בווא של הפליט אל

22. פירושו של רבינו שמעיה אין בא בכ"י ניו יורק 778. יתכן שספר כתוב היד לא כלל אותו משום שלא נכתב בידי רשי' עצמו. מכל מקום, המצב המשתקף בכתוב היד מתאים להשערה כי הפירוש החדש לפסוק ד קדם לפירוש לפוסק יא.

23. פירושו של רבינו שמעיה מנוגד, כמובן, לטעמי המקרא, המפרידים בין "ודרך לפניו" ובין המשך הפסוק.

24. כך נסח כ"י סנקט פטרבורג 11. ב"כ"י ברלין 15 נסח ב"אבל הבהיר" (וכך אצל מהדיורי התשובה שהשתמשו בכ"י ברלין בלבד: א' גיגר, מל' חפנום, ברלין ת"ד, עמ' 37-36; י' מאהרמן, פרשנ-דთא, חלק ב, ירושלים תרצ"ג, עמ' XX; י' אלפנביין, תשובות רשי', ניו יורק תש"ג, עמ' 5); אך נסח כ"י סנקט פטרבורג סביר יותר (וכך הכריע י' פנקוב במהדורות הכתרת).

25. והוא הקטע שצוטט לעיל, בראש טעיף ב.

ברחוב גדר החצר דרך הקדים אל פני הגזירה ואל פני הבניין לשכות מסביר רשי':²⁶

ברחוב גדר החצר וגוו' – הבא מן הקדים של חצר החיצונה, וסובב אל הצפון דרך מקצוע צפונית מזרחית של חומת הפנימית מבחו', לבא לאוthon הלשכות שבצפון, מוצא על פני גדר החצר – כותל מזרחה של חצר הפנימית, שהוא מערכי לחיצונה, כנגד הגזירה והבניין שבפנימית – לשכות סמוכות לואותו הכותל, ועומדות בחיצונה.

פשטות לשונו של רשי' היא שהלשכות האלה נמצאות בצד של המזרחי של החצר הפנימית, כנגד בניין הבית. מכיוון שוגולן של הלשכות האלה הוא בגודל הלשכות הצפוניות והדרומיות,²⁷ יוצא שהן תופסות את כל מה האמות של החצר הפנימית, ורוחבן חמישים. לשון אחרת: הלשכות האלה תופסות ממחצית מן השטח הפנוי ממזרח לחצר הפנימית, ומה שנשאר ביןין ובין החומה המזרחית הוא שטח שרווחבו חמישים אמה.

ההנחה הזאת מעוררת כמובן קושי, שהרי יוצא שהלשכות האלה סותמות את שער הכניסה לחצר הפנימית וחוץות בין ובין השער המזרחי של החצר החיצונה. מושם כך פירש בעל יתוספה יום טוב, כי לפי רשי' יש שתי לשכות מזרחיות, חמודות לכותל המזרחי של החצר הפנימית רק בקטע העיר, ועיקרן משוכן לפני הצפון וככלפי הדרום.²⁸ אולי ניתן בכל זאת להבחנה הפשטה של פירוש רשי', אם נניח שהלשכות לא היו מבנה אחד רצוף, אלא חדרים חדרים, ובין החדרים האלה היה המעבר שבין שער המזרחה של החצר החיצונה ושל החצר הפנימית.

פסוק יא עוסק בדרך הנמצאת לפני הלשכות המזרחיות ("ודרך לפנים כמראה הלשכות אשר דרך הצפון"). את הפסוק הזה פירש רבוי שמעיה תלמיד רשי', ופירושו שלוב בטור פירוש רשי' לפוסק יא:²⁹

26. רשי' לפוסק יא: "כארכן של לשכות הצפון ארכן של אילו, וכן רחפן". משמע שהלשכות המזרחיות גודלן הכוללת מאה על חמישים אמה, בגודל הלשכה הצפונית (הנחלת לכמה לשכות).

27. ראה: ספר צורת הבית אשר חיבור רבינו יוסט טוב לפמן הלוי העליר, מהר' ישראל חיים יעקובי, בני ברק תשס"ד, עמ' מה והתרשים בעמ' פו. וראה עתה: הרב זלמן מנחם קורן, 'מבנה בניין המקדש', העזרות, שעריו העזרות ומבנה הלשכות הגדולות לשיטת ר' חיון והשווותם לשיטת ר' חיון הקרויה לה', בתוך: א' שושנה ומ' צפור (מהדריטים), פירוש לספר יחזקאל לרבענו יוסף בר אברהם חיון הנשיא, ירושלים תשס"ז, עמ' תקידר והתרשים בעמ' תקטו.

והסביר חדש לגדת הנזכרת בפסקוק ז – נוסחו בידי רבינו שמעיה בשליחותו של רשי' ומרעתו. אולם לאור העובדה שرك הפירוש לפסקוק יא יוחס לרבי שמעיה, סביר יותר שהקטע החדש בפסקוק ד והשינוי של פסקוק ז נעשו בידי רשי' עצמו.

חלק שני: מופנות וזרות של רשי' המשתקפות בכ"י 778

פרק המקדש בספר חזקאל (מ'-מ"ח) קשים מאד לפירוש. הקושי העיקרי²⁹ הוא בתיאור הארכיטקטוני המסובך של המקדש על לשכוותו, שעריו וחצרותיו. בהסביר מבנה הבית רשי' נזעך במשנת מידות המתארת את בית המקדש השני, אולם הוא מודע לכך שאין זהות בין תיאורי חזקאל ובין תיאורי המשנה, כפי שהוא אומר בפירושו ליחסקאל "חשבון זה לא יכולתי לכוכוין" (כ"י ברלין 15); "חשבון לא ידעת" לכוכוין" (כ"י סנקט פטרבורג 11 I).²⁶ המשפט בא בשני כתבי היד, ובכל זאת אין כל ספק שהוא תוספת של אדם אחר, שהרי הוא מודיע שאין הוא מבין את השובתו של רשי'.

נראה לי שגם המשפט "הכל הגתה" אינו חלק מגוף התשובה אלא נוסף לה בשלב מאוחר. סביר להניח שהתשובה לא הגעה לידינו באמצעות השוואל, אלא על פי העתק שנשאר בידי רשי' או בידי תלמידיו.²⁷ בעת כתיבת התשובה כבר מחק רשי' את פירושו לפסקוק א ובכך ביטל את הסתירה בין לבין הפירוש לפסקוק ד, ומצב זה משתף בתשובתו. בשלב מאוחר יותר מחק רשי' את כל פירושו לפסקוק ד, הכניס במקומו את הקטע החדש, ובו הצעיר פתרון שונה לחלוטין לשאלת הדרך העוברת דרך אמה אחת. לאחר שעשה זאת, נטל רשי' את נוסח תשובתו לדר' שמואל מאלויזיירא, והוסיף עלייה הערכה קצרה בת שתי מילים: "הכל הגתה", היינו: עכשו תיקנתי את הפירוש כולו, או: עכשו בתחום הכלול מחדש.²⁸

יתכן גם להניח שהמשפט "הכל הגתה" אינו מדבריו של רשי' אלא מדברי אחד מתלמידיו שהגיה את פירושו. אם כך הדבר, סביר להניח שהם דברי רבוי שמעיה, שהרי מצאנו שרבי שמעיה תיקן את פירושו של רשי' לפסקוק יא בשליחותו ובהוראתו של רשי'. לפי זה יתכן כי גם "הקטע החדש" המצביע פירוש הלווי לדרך הנזכרת בפסקוק ד

26. בכ"י סנקט פטרבורג 11 I צוין המשפט ביצירותם. הסימן הזה עשוי להורות על תוספת של אדם אחר, וזה משמעו מה פה. אך לעיתים משמעו אחרת, כגון בשאלת 8: "כ"א אין" לא ד"קידך חביבי" בשאלתו".
27. העובדה ששאלותיו של ר' שמואל מאלויזיירא לא נשתרמו היא ראייה לכך. ניתן להניח כי לו היה השואל מPOSEס את התשובה, היה מקרים לה ציטוט מדויק של שאלתו. ראייה נוספת היא העובדה שחשיבותו של רשי' שולבו בסוף פירושו ליחסקאל בשני כתבי היד שכן באות בהם (ברלין 15; סנקט פטרבורג 11 I).

28. בלשונו של רשב"ם המונח "להגיה" מציין בבירור כתיבה של טקסט חדש כתוספת או כתחליף לטקסט המקורי. כגון "והגיה בספרים קושיא זו" (פסחים קא ע"ב); "טהה הספר והגיה ותלה כתיבה או שתים בין שיטה לשיטה" (בבא בתרא קס ע"ב); "שהיה כתוב בו... ומחקו והגיה מה שרצה" (שם קסא ע"א); "שמחק וויף והגיה כרצונו" (שם ע"ב). אולם בלשונו של רשי' מובן המונח אינו חד-משמעותי, ואפשר שהוא מציין תיקון מכל סוג שהוא, כגון "ונראה בעני שטעו בגירסה להגיה בספרים" (בבא מציעא צו ע"א).

קושי עקרוני נוסף בפירוש פרקי המקדש הקשור לעניינים ההלכתיים בפרק המקדש שאים מהאים לדיני התורה. ניתנו העקרונות של רשי' היא לנוסח את יישב את דיני חזקאל עם דיני התורה, ולא לטען ממשתקפים פה דיניהם חרדים שניהגו לעתיד לבוא. גם בתחום זה מחאונן רשי' על הקושי הגדל העומד לפניו, וזאת משום שנעלמו מאננו רבים מן הפטרונות שמצוואו חז"ל לבויות. וכן אמר רשי' בפירושו ליחסקאל מ"ה, כב: "רבותינו אמרו (שבת יג ע"ב), שבקשו לנוינו ספר חזקאל, שהיה דבריו סותרין דבריו תורה, ברם זכרו חנינה בן חזקיה לשוב, שישב בעלייה ודרשו. ובעוונינו נעלם ממנה מה דרש בקרבתות האלה".

פירוש בלשון “וזומר אני” או בלשון “ויש לומר”. אין זה סביר שרשי’ יכתוב כך מלתחילה בכתב אחת, ולפיכך נראה שבשלב הראשון כתב רשי’ “לא ידעת”, וכשבלא מאוחר יותר הוסיף לפניו הצעה של פירוש או שמא הוסיף אחרים פירוש במקומות שנתקשה בהם רשי’. רשי’ לא רצה למחוק מפירושו את המילים “לא ידעת”, אולי מפני שרצה להציג – ולא לטשטש – את הקשיים שעמדו בפניו, ואולי לבטא שהפתורנות שהוא מציע הם אפשריים אך אינם מוחלטים והכרחיים.³²

הנה ארבעת המקומות האלה:³³

1. ولשלתן היו אתיקים – ולא ידעת מה הם. [וזומר אני שהם כמיין עמודים מרובעים, בולטים בחומה לחזוק, וקורין להם בלען פילירש']. (מ"א, טז).

2. ומנחה איפה לפר – מנחת נסכים איפה לפחות איני יודע מהו, שהרי אמרה תורה “שלשה עשרונים לפר” (במדבר כ"ח, כ). [ויש לומר: איפת קמה, להוציא סלת עשרון מן הסאה; שהאיפה שלש סאן. ואיפה לאיל – אף זו קמה, להוציא ממנה שני עשרונים סלת מנופה כל צורכה, כמו שניינו (מנחות עו ע"ב): שתי הלחים – שתי עשרוניות משלש סאן; ואיפה לפר – לימך שם לא מצא סלת מנופה כל כך, יביא משל עשרון לסאה]. (מ"ה, כד).

3. הין לאיפה – לא ידעתו למא. [ויש לומר: לא שיקריב ההין כלו, אלא לפני כמשפטו ולאיל כמשפטו, לפי שנותה של הין].

4. ביום השבת ששה כבשים – לא ידעתו למא, שהרי אמרה תורה “שני כבשים” (במדבר כ"ח, ט)? [וזומר אני, שבת זו אינה שבת בראשית אלא יום טוב, שטعون שבעה כבשים ושני אילים (ראה במדבר כ"ח, יט; שם: איל אחד); ובא ולמדך שאין מעכביין זה את זה, ואם לא מצא שבעה יביא ששה, ואם לא מצא שני אילים יביא אחד; כמו שדרשו הכהנים לעניין ראש חדש (ראה להלן, ו)]. (מ"ו, ד).

כל ארבעת הקטעים שבסוגרים באים ברוב כתבי היד וכולם באים בכ"י 778. משום כך נראה לי שכולם נכתבו בידי רשי' עצמו. שלושת הקטעים האחרונים חסרים במקצת כתבי היד.³⁴ הקטע הראשון בא בכלל כתבי היד של פירוש רשי'. מכאן (וממקומות

32. על מקום נוסף בספר יחזקאל שרש' כתוב בו “לא ידעת” ותלמידיו רבי שמעיה הוסיף על פירושו, ראה: ”פנקובר, ‘על גלגולינו נושא פירוש דש’ ליחזקאל בן יז’, הרבץ סג, תשנ"ד, עמי' 233-219.

33. הטעים המרובעים צוינו במהדורות הכתור.

34. קטעים ב-ג חסרים בכ"י א ובכ"י ברלין 140. קטע ג חסר גם בכ"י I. קטע ד חסר בין השאר בכ"י ובסכ"י די רומי 387. כמה מן הנתונים על כתבי היד בסעיף זה קיבלתי מפרופ' י' פנקובר, ואני השתמש בהם ביחס לפירוש מקומינקודתי, ואילו המונח ‘מהדורות’ מתיחס לפירוש כולם).

רכבים בין כתבי היד, והדבר בא לידי ביטוי בפירוש רשי' במהדורות הכתור, שרבים בו עד מאד קטעי פירוש הבאים בסוגרים משום שנמצאו רק במקצת כתבי היד. מדי פעם באים זה אחר זה קטעי פירוש חלופים: לעיתים קשה לעמוד על ההבדל ביניהם, ולעתים הניגודים והסתירות שביניהם בולטים לעין.

אולם בעוד שקיומה של עצם התופעה ברור, הרי התמונה השלמה עדין אינה ברורה. קיים קושי להבחין בין תוספות שהוסיף רשי' עצמו לתוספות שהוסיף אחרים; ובמקומות שבהם שינה רשי' את פירושו ולא רק הוסיף עליו – קשה להבחין בין לשון ראשונה ובין לשון אחרונה שלו.³⁵ ההדרה שלמה של פירוש רשי' מן הרואו שתכלול זיהוי של ‘מהדורות קמא’ של רשי' ו‘מהדורות בתרא’ שלו והסביר של ההבדלים ביןיהן.³⁶ בדבריינו פה נציג כמה דרכים לזיהוי המהדורות השונות של פירוש רשי' בפרק המקדש וההבחנה ביניהם.

א. “לא ידעת” שאחריו פירוש

באربעה מקומות בפרק המקדש אנו מוצאים את הלשון “לא ידעת” ואחריו מוצע

30. פנקובר דן בהרחבת בתוספות לפירוש רשי' וממיין אותו לסוגיהן (יש פנקובר [לעיל, העלה 2], בעicker בעמ' 451-432). אולם במהדורות רשי' שההדריר באים כל קטעי התוספה באותיות קטנות בסוגרים מרובעים, בין אלה שמצוירים רק בדפוסים ולא בכתב היד ואין ספק שלא ניתן מתחת רדי רשי', בין אלה המצויים ברוב כתבי היד ומשקפים ככל הנראה את הלשון הראשונה או את הלשון האחוריונה של רשי'. רק במקרים מסוימים שיש עליהם מפורשת צוין “הגה רשי” עצמו”, “תוספה רביה יהודה”, “פירוש רשי' הראשון”. ראיו היה להבדיל בין שני סוגים התוספות בדרך כלשהו, כגון שתוספה של אחרים יבואו באות קטנה ותוספה המצויה בכתב היד ואפשר שרש' עצמו כתבן יבואו באות גדולות. מלבד זאת, מהדורות הכתור אינה מאפשרת בדרך כלל זיהוי והבחנה בין מהדורות קמא ומהדורות בתרא. במקרים שבהם הוחלף קטע בקטע אחר, הוכא אחד מהם כלו סוגרים ובלא צוין גבולותיו והאחר בסוגרים ובאותיות קטנות. מן הדין בהמשך עולה כי הנושא שנקבע בנוסח העקרוני במהדורות הכתור הוא לעיתים נסח מהדורות קמא (כגון מ', מה; מ"ז, ט-ט') ולעתים נסח מהדורות בתרא (כגון י"ד, י' מ', ל').

31. אברם לוי הוציא לאור מהדורות מדעית של פירוש רשי' לפרק המקדש ביחסו (מ'-מ"ח) על A.J. Levy, *Rashi's Commentary on Ezekiel 40-48*, Philadelphia (1931). מהדורות זו מביאה נתונים רכיביים לפני הקורא, אולם גם בה לא הובן בבירור ובאופן שיטתי בין לשון ראשונה ולשון אחרונה, ולדוב לא הוסבר מודע שינה רשי' את פירושו. כ"י 778 נזכר אצל לוי (עמ' 25, העלה 249), אך לא שימש בהכנות מהדורות.

32. השימוש במונחים ‘מהדורות קמא’ ו‘מהדורות בתרא’ אינו מובוס על הטענה רש"י ערך באופן שיטתי את כל פירושו וכותב אותו מהדרש. המונח ‘מהדורות קמא’ מציין את הכתיבתה הראשונה של הפירוש, והמושג ‘מהדורות בתרא’ מציין את הנוסח האחרון שיצא מתחת ידיו של רשי' עצמו (המונחים ‘הלשון הראשונה’ ו‘הלשון האחורה’ משמשים במשמעות דומה, אך ניתן להשתמש בהם ביחס לפירוש מקומינקודתי, ואילו המונח ‘מהדורות’ מתיחס לפירוש כולם).

"הכל הנghtי" – על מהדורות פירוש רשי' לספר יחזקאל

נוספים) ניתן להסיק כי 'מהדורה קמא' של רשי' בטורתה, בלא כל הוספה שהוסיף המזרחי של החצר החיצונה [עוזרת נשים] שתאזרו 'סמכין לכותל מזרחי של עוזרת בשלב מאוחר יותר, אינה מזוהה בכתביה הידידousy לנו, ורק השוואה של כתבי יד רבים נשים מבחוֹן, *כפַּי הַר הַבָּיִת*' – רשי' בפסקוק ז³⁵). מכאן מסיק רשי' כי האילמות שהיו זה להה יכול להביא להשיפתה.

ביב סביב נבנו בתוך חלל הקיר מבפנים, שהרי התאים توפסים כמעט את כל רוחב החצר מבחוֹן.

בנוסף השני שינה רשי' את דעתו וסביר כי מקומם של התאים היה מפנים לשער. זאת

בגוף כ"י יש כמה מקומות שנמתק בהם קטע מפירוש רשי', וקטע אחר נרשם משום שאולם השער היה מבחוֹן, ואילו היו גם התאים מבחוֹן, היו פתחיהם מגיעים אל תחתיו. לפי צורת הכתב נראה כי סופר כתוב היד עצמו הוא שתיקן את נוסח הפירוש. תוך אולם השער ופוגעים בדמיון ובקבלה שבין השערים החיצונים לשערים הפנימיים. מכיוון שמדובר בסופר מומחה וביקורתית, ניתן להניח כי הבהיר בין לשונות רשי' והמייר ומכוון שגם שגム האילמות וגם התאים הם מבפנים, "בנו האilmות על גבי התאים" (זהו את הנוסח המקורי של הפירוש בנוסח מאוחר לו. באחד המקרים עסקתי בפירותו בחילוק חידוש פרשני מחמת דוחק המקום).

הראשון של אמר זה, והנה שני מקרים נוספים הבאים בפרק המקדש:

1. ויבאני אל אולם הבית וימד אל אולם חמש אמות מפה וחמש אמות מפה ורחב

(מ', מה).

השער שלוש אמות מפה ושלש אמות מפה

רשי': וימד אל אולם – כמו: 'אל אולם'. עובי כתפות הפתח.

ב. שינויים שנרשמו בגוף כ"י 778

ויבאני אל החצר הפנימי בשער הדורות וימד את השער הדורות כמדות האלה. ותאו

ואילו ואלמו כמדות האלה [...]. ואilmות סביב סביב (מ', כח-ל)

הפסוק עוסק בחיאור השער הדורי של החצר הפנימית. האולם השיך לשער היה מונפה החוצה לחצר החיצונה (פסוק לא ורשי' שם), ונזכרים בהקשר אליוaims ואilmות (= אולמות). מה היה מקומם של האilmות והתאים האלה ביחס לשער? אומר רשי' בפסקוק ל (על פי כ"י 778):

ואilmות סביב סביב – הכותל היה עשוי אולמים, נכנסין בעובי ה-
ואilmות הללו היו מבפנים

מנוסח זו יש שני נוסחים להמשך הפירוש:

מנוסח ראשון (בגליון)

(נמחק בכו אמצעי)

למעלה מן התאים כי התאים היו מבפנים בחצר הפנימי, שהרי אולם השער היה בולט אל החצר החיצונה, כמו שאמור בעניין (להלן, לא), וכי אפשר שיזו התאים והאולם פונים אחד, ואחת אמה, וכל החצר הפנימי להיות פתוחה התאים הקיצוניים נפתחים לתוך האולם, שהרי השווה העניין כל מדות השערם שמפורש בעניין (להלן, מו).
החיצוניים והפנימיים, ולא חלק בינויהם אלא בליתת האilmות.

מןוסח אחרון (בגליון)

הרואה את המזרח. ורחב השער
שלוש אמות מפה וגוו' – והוא
עובי האיל הצפוני בתוך חלל
הפתח למערב, וכן עובי האיל
הדרומי לתוך חלל האולם
למערב; ואך על פי שכבהית שני
היה עוביו חמש – שכך שניינו
(משנה מידות פ"ד מ"ז): כותל
אולם חמש ואולם אחת עשרה –
של עתיד לבא איןו אלא שלוש.

פסוקנו עוסק בכתפות שער האולם, ונזכרו בו חמש אמות ושלוש אמות. רשי' מנסה
لتאמם בינו ובין משנה מידות, שנאמר בה כי עובי כותל האולם חמש אמות. בנוסח

35. בכ"י 778 נוספו מעל השיטין כמה מילים בפירוש רשי' בפסקוק יב והן מסומנות כאן בסוגרים מזוהים: "זגבול לפני הקאות אמה אחת וגוו". התאות שמכאן ומכאן לשער <מבחוֹן> היו
מושוכין מן כנגד חלל (השער) <שער האולם> שלטנים אמה לצפון ואמה לדרום. נמצאו
<חתאים> מושוכין מחלל רחב הפתח <ש><מ><בחוֹן><ש> תשי' אמות ומחצה לכואן ושתית אמות
וממחצה לכואן". מטרת התוספות היא להדגיש את העובדה שתאי השער המזרחי של החצר
חיצונה הם מבחוֹן, ואפשר שרשי' עצמו הוסיף לפירושו.

לפי הנוסח הראשון סבור רשי' שהתאים בשער הפנימי הם מבחוֹן (בדומה לשער
מודה לו על כך).

הראשון סבר רשי' כי חמש אמות שנזכרו בפסוק הן עובי הכותל כתוב במסכת מידות, על פי העיקרון שאורך הוא הממד הגדול במלבן ורוחב הוא הממד הקטן (ראה רשי' ליהזקאל מ', יא) מסביר רשי' כי שיש האמות האלה, שהיו ממערב למזרח מתאימות לממד הרוחב של האולם (שהוא ממד האורך של היכל). השער שהוא עוזק בו יחד בין האולם וההיכל, ולכן יכול היה הכותב להתייחס למונחים ‘אורך’ ו’רוחב’ לפי כל אחד מהם.

(מ"א, ז).

2. והצלעות צלע אל צלע שלוש ושלשים פעמים

לשון ראשונה

צלע אל צלע – תא אצל תא
ותא על תא. שלש ושלשים
פעמים

התוספת הקצרה בדברי רשי'

אחד עשר על גבי אחד עשר, ואחד עשר על גביהם;
וכן תרגם יונתן: “חַדָּא עֲסֵרִי בְּסִידְרָא”

ובבית שניינו היו שלשים
ושמונה, חמיש עשרה באצפון
וחמש עשרה בדרוזם, חמישה
על תמשה, וחמשה על גביהן,
ושמונה במערב (משנה מידות
פ"ד מ"ג)

תוספת אורוכה – הערה גילין בכ"י 778

אף כאן אוי' שבעפון ושבדרום כך סיידון וכל אחד
ארכו שתים עשרה אמה הרי שישים אמה לחמשה
תאים וחמשה כתלים של חמיש חמש אמות (יהזקאל
מ', ז) הרי שימושים וחמשה ורחב המונח חמיש אמות
פירנסת תשעים אמה של אורך הכתל. וכן לדודו.
ושבעמרב אחד על גבי אחד ושלישי על גביהם
ואורכו עשרים אמה כנגד רחוב בית קדשי הקדשים
הרי אחד עשרה בכל סדר וכן תרגם יונתן חד עשר
בסדרא.

הוא ‘צלע’, הוא ‘יציע’, הוא
תא.

אין כאן מחלוקת בין הלשונות אלא תוספת של פירוט ורחבבה. בלשון הראשונה (habaa

ואילו שלוש האמות מתייחסות לכתפות הפתח, הכולמר לעמודים שבשני צדי, הממעטים את חלフ הפתח. רשי' מרגיש את הדוחק בפירוש זהה, מפני שקשה לקרוא לחלק מחלל הפתח “רחוב השער”, ובמבטיא זאת באמרו “וְאַנִי יָדַע לְסֶדֶר פִּירְשׁוֹ אֶל...”.

בפירוש השני העדרף רשי' ליותר על הזיהוי עם התיאור במסכת מידות ולהזות כי עובי הכותל ביהזקאל שונה מן המתואר במסכת מידות. באופן זה התהפקו תפקידיהן של שתי המידות שכותוב, ו”רחוב השער” מיויחס לעובי הכותל בלבד דוחק.

ג. שינויים מהותיים בפירוש – כ"י 778 מיציג לשון אחרונה של רשי'

יוצגו כאן שלושה מקרים שבהם יש שינויים מהותיים בין הלשונות בפירוש רשי'.
במקרים האלה באה בכ"י 778 לשון אחת בלבד. הנחת המוצא שלו היא כי כ"י 778
מייצג את הלשון الأخيرة, ולפי הנחה זו אסביר מה סבר רשי' בתחילת ומה סבר
לבסוף. במקרה הראשון הוא פשוט ונΚודתי. במקרה השני קיימות שלוש לשונות, ובמו
כן קיימת עדות היינונית להגותו של רשי', והוא מאמת את הנחת המוצא הנזכרת,
שבכ"י 778 מיציג את הלשון الأخيرة. במקרה השלישי הוא המורכב ביותר, ומתייחס
לקטעי פירוש רבים הקשורים זה לזה. השיקולים בקביעת הלשון הראשונה של רשי'
במקרה זה יוסברו בפירוט להלן.

1. ויביאני אל ההיכל וימד את האילים שש אמות רחוב מפו ושש אמות רחוב מפו
רחוב האهل

לשון ראשונה: ”רחוב האهل – אהלו של פתח”.

לשון אחרונה (המיוצגת גם בכ"י 778): ”[רחוב האهل]³⁶ – [רחוב האולם; שען כרחבו
של אולם וכאורכו של היכל]”³⁷.

משני צדי שער ההיכל היו שני אילים (“כמין אילנות עגולים עשויין מאבני גזית” –
ריש' ליהזקאל מ', ט), ורוחב כל אחד מהם היה שיש אמות. הביטויו ”רחוב האهل” טוען
הסביר. בלשון הראשונה הסביר רשי' כי הפתח עצמו יוצר מעין אוחל דמיוני שאורכו
עשר אמות כגודל הפתח ורוחבו שש אמות עובי הכותל. נראה שרשי' הרגיש כי לפyi
הפירוש זה המילים ”רחוב האهل” מיותרות. משום כך הסביר בלשון הראשונה כי
האוחל הוא האולם, והכותב נזקק לנמק מדוע השתמש במונח ’רחוב‘ בעניין עובי השער.

36. המילים ”רחוב האهل” אין נמצאות בכ"י 778, ואולי נשמטו בטיעות העתקה.

37. במהדורות הכתוב הובאה הלשון الأخيرة, ואחריה בסוגרים הלשון הראשונה. לוי (עליל, הערא
(30) מביא את הלשון الأخيرة בנוסח הפנים על פי שיטה כתבי יד, ואת הלשון הראשונה
בחילופי הגרסות על פי כתבי היד א. ז. גם בכ"י ברלין 140 נוקט את הלשון הראשונה.

השער ועשו הכהנים את עולתו ואת שלמו והשתחו על מפתחן השער ויצא (מ"ז, א-ב).

לפי מהדרה קמא של רשי', שני המקראות האלה עוסקים בשער המזרחי של החצר בתבי יד, ³⁸ וביה הסתמן רשי' על יונתן והסביר שהתאים ביחסו של שער המזרחי של החצר 11 תאים. בתוספת הארכוה – הבא בccccii 778, בccccii ברלין 140 ובבדפוסים המצויים – מפרט רשי' את חלוקת אחד עשר התאים בין צפון, דרום ומערב, ומהשכ אורה התאים. לדעתו, גם בתיאורו של יחזקאל באים בצפון ובדרום שלוש סדרות של חמישה תאים, והבדל הוא רק בצלע המערבית.

הפירוש זהה משתקף בפירוש רשי' ליחזקאל מ"ז, ט-בccccii ד"י רומי 387 ובccccii ג':
עם הארץ – דרך שער צפון ודרך שער נגב יבואו ולא דרך שער קרים, שכבר אמר: “איש לא יבא” (יחסו של מ"ז, ב). ואך הנשיא איןו בא אלא לתוך האולם מבחוץ. כי נכחו יצא – מצוח עליהם שתיראו בתוך העוזרה. והנשיא שכא דרך אלום הקדים ויצא, ולא יכנס דרך פתח השער באויר, גם הוא מצוח עליו, וישוב דרך שער צפון או דרך שער נגב עם שארם הארץ, ויכנס ויצא נכחו דרך השער الآخر. וזהו בתוכם בכואם יבא ובצאתם יצאו – כולם, הנשיא עם שארם הארץ.

כלומר, ביום המועדים זוקק הנשיא להיכנס לתוך העוזרה חלק מהעם. הוא איןו יכול להיכנס דרך שער המזרחה, שהרי השער הזה לא נועד כלל לכינסה, ובכל זאת עליו לבוא אל אלום השער המזרחי כמו בכל יום ויום. לפיך הוא נכנס אל אלום השער המזרחי כמו בכל יום, ואחר כך סב על עקבותיו ונכנס לעוזרה דרך השער הצפוני או הדרומי. משמעותה בוואו של הנשיא מדי יומם לעמוד על מזוזת השער (מ"ז, ב) מוסברת על ידי רשי' על פי דברי המשנה בתعنית:⁴¹

ועמד על מזוזת השער – שער הפנימי, [...] כדאמר מר: אפשר קרבנו של אדם קרב ואיןו עומד על גביו.

כך בccccii ובבדפוסים המצויים וכן הובא בסוגרים במהדרות הכתה.⁴² והדברים מתאימים היטב לדברי הכתוב (מ"ז, א), המתאר את בוואו של הנשיא אל השער בעת הקרבתה מהדרה בתורה של רשי' מובא שם בסוגרים (“גנוש אחר”).

דברי המשנה בתعنית פ"ד מ"ז אמרו נמיוק לעניין המעדות: “אלו הן מעמדות: לפי שנאמר צו את בני ישראל את קרבני לחמי” (במדבר כ"ח, ב). וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא איןו עומד על גביו? התקינו נביים הראשונים עשרים ואכבעה משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים של כהנים של לויים ושל ישראלים.

אלא נשתרבבו למשפט זהו גם המילים “הוא [אשר בא] הפשש” המשקפות את מהדרה בתורה. בccccii ק' המשפט “כదامر מר: [...] וainoo עומד על גביו” מוסמן בסופו כתוספת, ובכל זאת אני מניח על פי העניין כי הוא משקף את מהדרה קמא של פירוש רשי'. בccccii הוא אחד

למשל בccccii K; I; וינה 24) ציין רשי' את הניגוד בין נבואת יחזקאל על שלושים ושלוש צלעות ובין מנת מידות המפרטת שלושים ושמונה תאים. התוספת הקצרה באה בccccii 13 כתבי יד, ³⁹ וביה הסתמן רשי' על יונתן והסביר שהתאים ביחסו של שער המזרחי של החצר 11 תאים. בתוספת הארכוה – הבא בccccii 778, בccccii ברלין 140 ובבדפוסים המצויים – מפרט רשי' את חלוקת אחד עשר התאים בין צפון, דרום וממערב, ומהשכ אורה התאים. לדעתו, גם בתיאורו של יחזקאל באים בצפון ובדרום שלוש סדרות של חמישה תאים, והבדל הוא רק בצלע המערבית.

רבי שמעיה מעיד (בפירושו למשנת מידות פ"ד מ"ג) על הגהה רשי' בפירושו. הוא אומר: “ויאין במקרא אלא שלושה ושלשים תאים. א' תן למערב על פנוי כל הבית וחמשה לדרום וחמשה לצפון. ויונתן כרך תירוגם חד עסרי דסידרא”. וויא' חלל זהה על גב זה. כן הגה רבי”. רבי שמעיה איןו מצתט כאן את דברי רשי', אלא מוסר את תוכנם (שהרי לא מצאננו בשום כתוב יד את לשונו כדיוקה). התוכן המלא של הדברים – כולל חלוקת אחד עשר התאים בין צפון, דרום וממערב – מצוי רק בלשון הארכוה הבא בccccii 778.⁴⁰ יתכן שהתוספת הקצרה יוצאה אף היא מיד רשי', ואחר כך ביטל אותה ושיבץ במקומה את הלשון הארכוה.

3. הדיוון בעניין השער הסגור הוא המורכב ביותר. קטעי פירוש רבים וסתורים בהם פה זה לצד זה, אך ההבחנה בין מהדרות קשה. כمفחה לבעה יכול לשמש כccccii 778, בהנחה שהוא מייצג את הלשון הארכונה. לעומת זאת השיפטה של מהדרה קמא פה קשה. ככל שבדקתי, לא מצאתי כתוב יד המייצג אותה באופן שלם, ולפיכך אני מבסס את שחזור על הקשר ההגיוני שבין הקטעים השונים שקיימים בccccii 778. לצד כל קטע שאני מיחס למדהורה קמא אצין כתבי יד המבאים אותו.

ושיב אח'י דרך שער המקדש החיצון הפנה קדים והוא סגור. ויאמר אליו ה' השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלהי ישראל בא בו והוא סגור. את הנשיא נשיא הוא ישב בו לאכול [לאכל קרי] לחם לפני ה' מדרך אלום השער בccccii א-ג).

...שער החצר הפנימית הפנה קדים יהיה סגור ששתי ימי המעשה וכיום השבת יפתח וביום החדש יפתח. ובא הנשיא דרך אלום השער מתחוץ ועמד על מזוזות

38. י"ש פנקובר (לעיל, העירה 2), עמ' 446, העירה 77.

39. במהדרות הכתה (לעיל, העירה 2) זהה הקטע הקצר כהגה רשי' עצמו על פי עדות רביה שמעיה, והקטע הארוך הובא בסוגרים ללא ציון נוספת. לדעתו, דוקא הקטע הארוך מתאים יותר לעדרות רביה שמעיה.

"הכל הגנתוי" – על מהדורות פירוש רשי'

ביום השבת וביום החודש הוא אכן שער העוזרת,⁴⁴ אולם הנשיא נכנס דרכו ומגיע עד לאותו הפשפש, ומה שנאמר "ועמד על מזוזת השער" מתייחס כבר לפשפש, וכך גם "והשתהווה על מפתחן השער". השתתוואה זו היא מטרת ביאתו של הנשיא לפיה מהדורות בתרא.⁴⁵

בקבוקת ההסביר זהה נזקך רשי' להסביר את הרגשות הכתוב בעניין כניסה הנשיא דרך אולם השער יבוא וברכו יצא" (מ"ד, ג). לפי מהדורות קמא הנשיא כלל אכן נכנס מבعد לשער, והכתוב בא להציג עובדה זאת: הוא הגיע רק לאולם השער, ואחר כך יחוור על עקבותיו. אולם עתה סביר רשי' שהנשיא נכנס דרך השער והולך עד הפשפש להשתהווות. מודיעו אפוא מdegש הכתוב שייציאתו צריכה להיות דוקא בשער המזרחי שבו נכנס? משיב רשי' (שם) שיש הבדל בין הכנסתה לעוזרה ביום טוב לכניות ביום אחרים, שביום טוב מצוים ישראל לצאת מן העיר הנגדית, ואילו לנשיא אסור לצאת בשער אחר כניסה שלא ביום טוב:

ולפי שהוא אומר למטה בעניין "ובבא עם הארץ במועדים הבא דרך" וגוי' (יחזקאל מ"ו, ט), שצוה לעשות העוזרה קפנדרא – לפי שאותה ביה לראיית פנים וציריך להריאות יפה, הוצרך לומר כאן בנסיבות של כל ימות השנה שלא יעשה קפנדרא, לפי שאין ביה זו לראיית פנים כמו של רגילים; וכן העיד עוד למטה בעניין פעמים רבות (יחזקאל מ"ז).

בקבוקת ההסביר החדש שנייה רשי' את דעתו גם בעניין יום טוב. הנשיא נכנס לעוזרה יחד עם כל העם משערי הצפון והדרום, אינו זוקק להיכנס לעוזרה גם מן השער המזרחי, ולכן חihilת פרק מו עוסקת ביום השבת דוקא, ולא ביום טוב. וכך כתוב רשי' בפירושו ליחזקאל מ"ו, י' במהדורות בתרא (כ"י 778):

והנשיא, גם הוא כשנכנס לבא בפשיפש ההיכל הדורי של השתאות, גם הוא מצוה עליו לעשות העוזרה קפנדרא, יבוא דרך שער צפון ויצא דרך שער נגב עם שאר עם הארץ ויכנס ויצא נכוון דרך שער الآخر; וזהו בתוכם בבאם יבא ובעצתם יצאו, כולן הנשיא עם שאר העם. ולא יבא דרך שער המזרחי כדרכו שהוא בא

רשי' מקדים בראש פירושו לפרק את דברי המשנה על הפשפש הסגור. אולם לא עלה בדעתו לפרש כי "שער החצר הפנימית" האמור כאן הוא אותו הפשפש, שהרי בפסק בהוא ממשין ומדבר על הכנסתה דרך שער העוזרה. דבריו רשי' בפסק א' הם הקדמה לנאמר בפסק ב', כי השער אליו מגיע הנשיא ועומד על מזוזתו הוא הפשפש (כל זאת בניגוד לדרכו שבה הובנו והוצעו דבריו רשי' בפירוש דעתה מקרא לפוסקונו).

וכך מוכח מדבריו רשי' בפסקוק: "כשנכנס לעוזרה לבא בפשיפש ההיכל הדורי של השתאות". ההסביר שnitן במהדורות קמא, שהנשיא בא כדי לעמוד על קרבנו, מותאים לשיטה שהנשיא עומד על פתח העוזרה ואינו נכנס, ולא לדעה שהוא נכנס לעוזרה ומגיע עד פתח ההיכל.

קרובנותיו בידי הכהנים. הטקס הזה מתקיים "ביום השבת וביום החודש", אולם לפי דבריו רשי' שצוטטו לעיל הוא מתקיים גם ביום טוב שבו ישראלי עולים לרוגל: הנשיא מגיע לשער המזרחי בעת הקרבת קרבנותיו ואני נכון, ואחר כך הוא חוזר ונכנס לעוזרה יחד עם כל העם בשערי הצפון והדרום. מושם כך יש לפרש את הביטוי "ביום השבת" שבפסקוק א' באופן רחב: "ובימים השבת – משמע שבת בראשית ומשמע יום טוב". פירוש זה של רשי' נמצוא בפסקוק א' בכ"י ק' וכך הובא בסוגרים במהדורות הכתתר. אולם הפירוש הזה עומד בסתירה לדרכי המשנה במסכת תמיד (פ"ג מ"ז) ובמסכת מידות (פ"ד מ"ב):

בא לו לפשפש הצפוני. ושני פשפשים היו לו לשער הגדל, אחד בצפון ואחד בדרום. שבדרום לא נכנס בו אדם מעולם, ועליו הוא מפורש על ידי יוחזקאל זיאמר אליו ה' השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלה ישבאל בא בו והיה סגור.

לפי המשנה, השער הסגור אינו שער העוזרה, אלא הפשפש (פשיפש הוא פתח קטן – רשי' זבחים לג ע"א) לצד שער הכנסתה להיכל. רוב הקטעים בדברי רשי' הדנים בפשיפש הזה אינם בaims בכתבי יד הקורובים ל מהדורות הראשונה. ונראה שבמהדורות הראשונה של רשי' לא נזכרה כלל משנה זו על הפשפש.⁴⁶

במהדורות בתרא שנייה רשי' את כל פירושו לאור דברי המשנה. השער הסגור הנזכר בראש פרק מ"ד הוא הפשפש. ואילו הפירוש לראש פרק מ"ז מורכב יותר: השער הנפתח מכתבי היד ששימשו להחרה נוסח רשי' ליחזקאל במהדורות הכתתר. הקטעה הנדרון כאן אינו בא בכ"י 778.

43. פירושו של רשי' לפרק מ"ד פסקו ג' אינו נמצא בכתביו היד I; I. הபירוש לפרק מ"ז פסוקים א-ב' אינו נמצא בכתביו היד I; I. והפירוש לפוסקים ט-י' מצוי בכ"י ז' ובכ"י ד' רומי 387 בנוסח אחר שאינו מזכיר את הפשפש (נוסחה זה צוטט לעיל). לא מעטתי כתבי יד שאינו מביא את פירוש רשי' לפרק מ"ד פסקוק א', שבו מביא רשי' לראשונה את דבריו חז"ל על הפשפש. אף על פי כן אני מניח שפירוש זה לא היה כולל במהדורות קמא של רשי'.

בפרק מ"ד פסקוק ג' בא בכ"י D (וכן בדרושים ובסוגרים במהדורות הכתתר) הפירוש הבא: "את הנשיא – כהן גדול נשיא הוא, ומחטיבתו יהא רשאי לאכול בשער ולהם קדשים באותו שער שפותחין לו בשעת אכילהו. מדרך אולם השער יבא – דרך אולם שער מזרחי יכנס לעוזרה, ויבא עד אותו פשפש לאכול בו לחמו. ומדובר יצא – שאין זה רואין לקפנדראיה כשר שערם; וכל היום – שלא בשעת אכילת הנשיא – היה סגור". פירוש זה מזהה את הנשיא שכתוב עם הכהן הגדול האוכל בשער קודשים, והוא חידוש גדול. ועוד משמעו ממנו שאותו פשפש שנאמר בו שוב ושוב בפסוקים ב-ג' שהיה סגור, נפתח בכל זאת לצורך אכילת הנשיא, ואך זה תמהו ביותר. נראה לי שפירוש זה לא יצא מידייו של רשי' . ומכל מקום הוא אכן שיך ל מהדורות קמא, שהרי הוא מזכיר את הפשפש, וגם אינו מהדורות בתרא של רשי' המוצגתיפה בכ"י 778. ואם בכלל זאת כתבו רשי', אולי הוא פירוש שנכתב בשלב ביןיהם בין שתי המדורות.

"הכל הבהיר" – על מהדוזות פיווש דש"י בספר יחזקאל

או חרב אכיה על הארץ הבהיר ואמרתי חרב תעבר בארץ והכרתי ממנה אדם וכחמה. {ושלשת האנשים האלה בתוכה חי אני נאם אדני ה' לא יצליחו בנין ובנות}.⁴⁷

כי הם לבדם יצליחו

או דבר אשלה אל הארץ הבהיר ושפכתי חמתה עליה בדם להכרית ממנה אדם וכחמה. } ונח דניאל [דניאל קרי] ואיוב בתוכה חי אני נאם אדני ה' אם בן בת יצליחו המה בצדקתם יצליחו נפשם (יט-כ).

כי כה אמר אדני ה' אף כי ארבעת שפטיו הרעים חרב ורעב וחיה רעה ודבר שלחתוי אל ירושלם להכרית ממנה אדם וכחמה. והנה נותרה בה פולטה המוציאים בניים ובנות הנם יוצאים אליכם וראיתם את דרכם ואת עליותם ונחמתם על הרעה אשר הבאתך על ירושלם את כל אשר הבאתך עלייה. ונחמו אחכם כי תראו את דרכם ואת עליותם וידעתם כי לא חנם עשית את כל אשר עשית בה נאם אדני (כא-כג).⁴⁸

רש"י (על פי מהדורות הכתור):

(יד) נח דניאל ואיוב – לפי שאליו שלשה ראו שלשה עולמות: נח ראה את העולם בניו, חרב ובינוי, ודניאל את בית המקדש, או את עצמו, חילה שר על כל השרים וסוף הושך לגוב אריות וחזר לגדולתו, וכן איוב ראה את עצמו מושב וחרב ומושב;⁴⁹ לפיכך הביאו דוגמא לדודו של יכינה, שראו את הבית ביבינו ובחורבונו ובבינוי שניי (ראה עוזרא ג', יב); וכך אמר להם הקדוש ברוך הוא: חיבה יתרה אני מראה לכם, אתם יכינה וגלותו: אילו החטא לי אחת מארצות הגויים וגורתי עלייה אחת מאربעת שפטיו הרעים האלה, או רעב או חרב או דבר, כמו שמסדרן בפרשה זה אחר זה ושלשת צדיקים אילו בתוכה, לא יצליחו לא בן ולא בת; ואני אביא ארבעתן על ירושלים ואשריך لكم מבנים אשר שם, ואע"פ שאינכם בתוכה; ולא שchan רואין להצלחה, אלא לנחם אתכם, כשייגלו אצלם וחרבו מעשיהם הרעים, ותתנחמו על הרעה אשר הבאתך עליהם, כי תראו שלא היו כדי לשובלים עוד. הרי זה מהלך סדר פרשה זו בולה.

לשון אחר: ארץ כי החטא לי וגוו' והוא שלושת האנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב – לפי שלושת האנשים האלה הצללים הקדושים ברוך הוא משלשת שפטים

48. הפירוש הזה מבוסס על מדרש תנומא נח: "אללה מולדות נח וגוו' את האלהים התחלך נח. ג' פעמים בפסוק למה? זה אחד משלהše שראו ג' עולמות נח, ונח דניאל, ואיוב. נח ראה עולם בישובו ורואה בחורבונו וחוור בישובו, דניאל ראה בין בית רاشון ורואה חרב וחוור ורואה בניו בבית שני, איוב ראה בין ביתו וחורבונו וחוור ורואה בישובו". אולם רש"י מוסיף למדרש אפשרות נוספת ביחס לדניאל: "או את עצמו" וכו'.

בזום <ה>חדש ובזום השבת בראשית (מ"ז, א-ב), שהשער המזרחי אין נכח שער במערב.

לפיכך מסביר עתה רש"י את הביטוי "ובזום השבת" שבפסקוק א' כמשמעותו, ומבטל את פירושו הקודם ("ובזום השבת – משמע שבת בראשית ומשמע יום טוב"). ובכל זאת, את הביטוי "בזום השבת" שנאמר בפסקוק ד' בעניין הקרבן, רש"י מפרש במדהורה בתרא כתמייחס ליום טוב דווקא: "ובזום השבת ששה כבשים – לא ידעתני למה [...] ואומר אני שבת זו אינה שבת בראשית אלא יום טוב" וכו' (והוא עשה זאת מסיבה אחרת, כדי להתחאים את דין יחזקאל לדיני התורה). משום כך העביר את קטע הפירוש "ובזום השבת – משמע שבת בראשית ומשמע יום טוב" מפסקוק א' אל פסקוק ד'.⁵⁰

חלק שלישי: נבואת שלושת האנשים: נח דניאל ואיוב (יחזקאל י"ד, יב-כג)

שני חלקים לנבואה זו על ירושלים: בחלוקת הראשון דין הנביא בשורת מקרים היפוטטיים של ארץ חוטאת שה' הביבא עליה אחד מן השפטים הרעים ומוצאים בה שלושה צדיקים: נח, דניאל ואיוב. צדיקים אלה יצליחו בצדקהם, אך לא יוכל להצליח בנין ובנות. בחלוקת השני של הנבואה דין הנביא בירושלים, שה' הביבא עליה את ארבעת שפטיו הרעים, ובכל זאת נצליחו בה בנין ובנות. בכתבי היד של פירוש רש"י לנבואה זו באות שתי לשונות, וכל אחת מהן מציעה פירוש לנבואה, ומסבירה מדוע בחר הנביא חזקא בשלושת הצדיקים האלה. הלשון הראשונה באה בכל כתבי היד של הפירוש, ואילו הלשון השנייה באה רק בחלק מהם, כפי שהסביר לתאר פנקובר.⁵¹

נביא תחילה את לשון הכתוב בפרשנה זו ואת שתי הלשונות בפירוש רש"י:

ויהי דבר ה' אליו לאמר. בן אדם ארץ כי תחתה לי למעל ועלונתי ידי עלייה ושברתי לה מטה לחם והשלחתה בה רעב והכרתי ממנה אדם וכחמה. וזהו שלושת האנשים האלה בתוכה נח דניאל [דניאל קרי] ואיוב המה בצדקהם יצליחו נפשם נאם אדני ה' (יב-יד).

לו היה רעה עביר בארץ וshallata והיתה שמה מביל עובר מנני החיה. שלושת האנשים האלה בתוכה חי אני נאם אדני ה' אם בניים ואם בנות יצליחו המה לבדם יצליחו והארץ תהיה שמה

46. כך למשל בכ"י 778: קטע הפירוש נמצא בין "לא ידעתני למה" ובין "ואומר אני", והלשון מחולסת. ושם המשmitt רש"י את קטע הפירוש לחולטין, אך אחד המעתיקים (אחד תלמידיו?) שיבכו במקומו היחיד שניתן לשכזו לפי תפיסתו של רש"י במדהורה בתרא.

47. יש פנקובר (לעיל, הערכה 2), עמ' 458-460 והערה 125 שם.

"הכל הଘחיה" – על מהדורות פירוש רש"י בספר יחזקאל

הלשון השנייה בנזיה על נוסח משובש של המקרא, שהל בו דילוג מחמת הדומות ("מננה אדם ובהמה") ונשמרו ממנה פסוקים ייח-יט.⁴⁹ כתוצאה מן הנוסח המשובש זהה נזכרו בחלוקת הראשון של הנבואה שלושה שפטים: רעב, חיה רעה וחרב, ואילו בחלוקת הראשוני השני של הנבואה נזכרו במפורש "ארבעה שפטים הרעים: חרב ורעב וחיה רעה ודבר". מתעוררת אפוא השאלה מדוע נזכרה מכת הדבר בחלוקת השני ולא בחלוקת הראשון. תשובהה של הלשון השנייה היא שלושת הצדיקים – נח דניאל ואיוב – נמלטו בחיהם יח, מהד' *תיאודור-אלבק* עמ' 286-285). מן הרעב מנין? שנאמר 'מן הארץ' משלושת השפטים האלה (ולא מן הארץ). בעל הפירוש טורה אפוא טורה גדולה להראות היכן נמלט כל אחד מן הלשונה מכל אחד משלושת השפטים. יודגש כי אין הפירוש הזה בא שם מדרש, אלא הפרשן טורה ויוצר בעצמו את הפירוש המדורי השם, תוך שהוא מלקט את העובדות הנדרשות לו מן הפסוקים, מן הגמרא וממדרשיהם.

בסוף הלשון השנייה שואל הפרשן " מפני מה לא הוזכרו בmittah הרעב בנים ובנות [...] כמו שהוזכרו בשני שפטים האחוריים?" גם השאלה הזאת מבוססת על הנוסח הקטוע שנזכרנו בו רק שלושה שפטים, ולפיכך "בנים ובנות" נזכרים רק בשני האחוריים (ולא בשלושת האחוריים כבונוסחנו). תשובהו של הפרשן ממשיכה את הקוו שהותווה בתחלת דבריו: הנביא מתאים את דבריו למה שאירע בפועל ושלושת הצדיקים הנזכרים.

מיهو אפוא הפרשן שחיבר את הלשון השנייה זו? לדעתו, כל הסימנים מורים על כך שפרשן זה הוא רשי' עצמו. נראה שזו הייתה הלשון הראשונה והמקורית של פירוש רשי' לנבואה זו. אחר כך עמד רשי' על כך שהספר שבידו מוטעה, ומילא כל הפירוש בניו על יסודות שגויים, ולפיכך המשם את הפירוש והציג לעפרשה כולה פירוש אחר, והוא הפירוש של הלשון הראשונה: "לפי שאליו שלשה ראו שלשה עולמות".

ואלה הרاءיות לכך שהלשון השנייה היא לשונו של רשי':

א. הפירוש של הלשון השנייה קדום מאוד ונפוץ מאוד. לדברי פנקובר הוא מופיע ברוב כתבי היד של פירוש רשי' (28 מתוך 50), וביניהם שניים מכתבי היד הקדומים ביותר: כ"י בודיליאנה 2440 מן המאה השתרית עשרה וכ"י שוקן 19526 מריאשית המאה השליש עשרה.⁵⁰ תפוצה זאת אינה שכיחה בתוספות שתוטיפו אחרים לפירוש רשי'.

49. ראה סימן הסוגרים הממוסלים לעיל, עמ' 55. אחד ממעתיקי פירוש רשי' עמד על הנוסח המשובש שביסודות הלשון השנייה, והעיר הערה שנטגלה לדפוסי מקראות גדולות: "(לשון זה אין ליישבו ונראה שאינו לשון הраб. ועוד נראה שבספר זה חסר אחת מאربعة שפטים מאו ועד א. ס"א מאו ועד א")". ראה פנקובר, שם.

50. כ"י 778 לא שרד ביחסאל י"ד, ולפיכך אין לדעת אם הלשון השנייה בא בו. כך עולה מהערה 125 של פנקובר (עליל, העדה 2), ודבריו בಗוף המאמר כי התוספה נמצאת בשני כתבי היד מן

הלאה, הזכיר הכתוב את אלו; נח נמלט משלשתן: מהיה רעה מנין? אתה מוצא: בשעה שנכנס לתיבה בקשו כל החיים ליכנס ולא הניחן הקדוש ברוך הוא, דכתיב יוסיגור ה' בעדו (בראשית ז', טז), אין ייסיגר' אלא מהיות, כמו דעת אמר יוסיגר פום אריוותא ולא חבלוני (לפנינו: חבלוני; דניאל ו, כב); ארי בא ליכנס והיו שניינו כהות, דוב בא ליכנס והיו מתערסלותכו, בבראשית רבתה (פרשה לא יח, מהד' *תיאודור-אלבק* עמ' 285-286). מן הרעב מנין? שנאמר 'מן הארץ אשר אדרה' (בראשית ה', בט), צא ולמד בבראשית רבה, במקומות שהושב עשרה שני רעבון שירדו לעולם (בראשית רבה פרשה כה ג, מהד' *תיאודור-אלבק* עמ' 241), ותמצוא שבימי נח היה אחד מהם, ומבייא ראה 'מן הארץ אשר אדרה'. מנו החרב – זה המבול, ועוד: שהיו דורו מבקשים ליזוגו לו, והיו אומרים: אין אנו מניחין אותו ליכנס, אלא שהצילהו הקדוש ברוך הוא; אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני מניחו ליכנס אלא בהצטי היום, ודרגינש ליה מלל (ראה: בראשית רבתה פרשה לב ח, מהד' *תיאודור-אלבק* עמ' 294); הגדה דכתיב "בעצם היום הזה בא נח" (בראשית ז', יג), בעצומו של יום.

דניאל: (מן החרב מנין?) בשעה שנכנס נובוד נצר להיכל בימי יהויקים, והרג יהויקים והניח לدنيאל, הגללה לדניאל הגלת שלולים, לפי שמצו מאל רוח חכמה ע"פ דרשת שאינה לפנינו; וראה דניאל א', א-ד). מן הרעב – שהרי עד שלא נכבשה ירושלים בימי יהויקים צר עלייה נובוד נצר שלוש שנים, שנאמר יושי רעב גדול בעיר (המקור אינו ברור; ראה דניאל א', א). מן החיות מנין? יסגר פום אריוותה ולא חבלוני" (דניאל ו, כג).

וכן אתה מוצא איוב שנמלט משלשתן: מן הרעב מנין? לדברי האומר איוב בימי יעקב היה (בבא בתרא טו, ב), מצינו שהירה רעב ביוםיו. מן הchia מנין? דכתיב זמ刊נו פץ בארץ' (איוב א', י), פץ גדורו של עולם (ראה בבא בתרא שם). מן החרב מנין? יפלח כליויתו ולא חמל' (איוב ט"ז, יג).

והיו שלוש האנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב המה בעדקהתם נצלו נפשם – מפני מה לא הוזכרו בmittah הרעב (פס' יד) בנים ובנות, שלא נאמר בהם 'אם בנים אם בנות יצילו' כמו שהוזכרו בשני שפטים האחוריים (פס' טז, כ)? דוגמא לדניאל, שהוא אחד מהם, והוא היה מדורו של יכניה (ראה: דניאל א', א; מ"ב כד, א, ו), ולא נמלטו עמו לא בנים ולא בנות, ועליו נתבאה ישעה 'כה אמר ה' לסדרים אשר ישמרו את שבתו' (נ"ז, ד; וראה סנהדרין צג, ב).]

סיכום

כאשר מחבר קדום מכניס شيئاוים בחיבורו לאחר שיצא הפירוש מתחת ידו, נחשף חיבורו לסכמה של ערובי נסח בין לשון ראשונה ללשון אחרונה. הדברים אמורים במיוחד בפירוש רש"י, שזכה לתפוצה רחבה והועתק פעמים רבות. בפירוש רש"י ליהזקאל, ובמיוחד בפרק המقدس שבו, מרובים השינויים והתוספות, וקשה להבחין בין מהזורות הפירוש ולהבין את פשר השינויים. ובכל זאת, בעורת בדיקה השוואתית של כתבי היד תוך הבנת מקומו של כי 877 כמויצג את הלשון האחורית, ניתן במקרים רבים להגיע להבנה של פירוש רש"י וגלגוליו, לודת לעומקו ולהבינו לאשו.

ב. בעל הלשון השנייה איןו מתייחס כלל לפירוש רש"י בלשון הראשונה, ואינו מסביר מה נמצא בפירושו ומה דאה ליצור מדרש חלופי במאזן כה גדול. רש"י מדבר במפורש בלשון הראשונה על "ארבעת שפטיו הרעים האלה, או רעב או חיה או חרב או דבר, כמו שמסדרן בפרשה זה אחר זה", ואם סבר בעל הלשון השנייה שבנוסח הכתוב יש רק שלושה שפטים, היה מקום לצפות שיגיב על פירוש רש"י ויעיר שאינו מתאים לנוסח הכלוב.

ג. חלק גדול מכתבי היד של פירוש רש"י, בא הלשון השנייה בראש ספר יחזקאל (או בסופו, או בסוף מלכים או בסוף ירמיהו).⁵¹ תופעה זו היא יוצאת דופן, וקשה להבין כיצד זכתה לתוספה מאוחרת ומורורה בפירוש רש"י לשימורו נרחב שכזה.

ד. כאמור לעיל, הלשון השנייה אינה ציטוט של מדרש או נתון לשוני מקור אחר,quamizi ברוב התוספות לפירוש רש"י, אלא יצירה פרשנית רבת השראה ומעור, המתאימה לדרכו של רש"י.

כל התופעות האלה מתבאות בהנחה שהלשון השנייה היא פירושו המקורי של רש"י לפרשנה. תפוצתה וקדמתה ברורות מאליהן. כאשר השגיח רש"י בנוסח המשובש של המקרא שעמד לפניו, מחק את פירושו וניסח במקומו את הלשון הראשונה. בלשון זו הקפיד רש"י לשלב משפט המורה על הנוסח הנוכחי של המקרא, וככתב "ארבעת שפטיו הרעים האלה, או רעב או חיה או חרב או דבר, כמו שמסדרן בפרשה זה אחר זה", ובכך הסתייג במשמעותו מן הנוסח המשובש שעמד לפניו בתחילת. את פירושו החדש לשני חלקו הנושא סימן רש"י במשפט: "הרי זה מהלך סדר פרשה זו כולה", ויתכן שגם משפט זה מכוון לדוחות את הפירוש הראשוני, כאמור שהפירוש המוצע עתה הוא שלם וגמר.

אולם מחשבתו של רש"י למחות את הפירוש הקדום לא עלתה יפה. מעתיקים זיהירים נמנעו מלמחוק פירוש שמצו בכתבי יד קדומים ובבעלי יוקרה של פירוש רש"י, וגם מי שהבין שהפירוש זהה מوطעה ואין ראי, לא העז למחותו לחלוthin והביא אותו כנספה בתחילת ספר יחזקאל או בסופו.⁵²

המאה השתרם עשרה טעונים תיקון לאור זאת.

51. ראה: י"ש פנקובר (לעיל, העלה 2), עמ' 458 והערה 125.

52. ברוב כתבי היד שהביאו את הפירוש כנספח לפירוש רש"י ליהזקאל, מופיע לצדו פירוש נוסף ליהזקאל א', ח: "יירדי אדם מתחת לנפיהם – וידיו כתה. ידו של הקב"פ שטוחת מתחת לנפי הכרובים) החיות לקבל השבים מפני תרעומתו של שטן" (כך נוסח כי' ברלין 935). זהו פירוש נועז מהייחס את "ידי האדם" לקב"ה. יתכן שגם פירוש זה הוא פירוש מקורי של רש"י, ואחר כך חזר בו ופרש את הפסוק בהשפעת תרגום יונתן במצו פירוש רש"י לפסק.

כתב היד של פירוש רשי' ליוחזקאל שנכתבו במאמר (והקיצורים המשמשים במאמר) ⁵³

778 = ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבניים, לוצקי 778 (ס' 24010).

D = אוקספורד, ספריית בודליאננה 296 (Poc. 127) (ס' 16764).

H = אוקספורד, ספריית בודליאננה 308 (Mich. 554) (ס' 17227).

I = אוקספורד, ספריית בודליאננה 297 (Or. 326) (ס' 16765).

J = ליזן, ספריית האוניברסיטה 1 (Or. 4718) Scalinger 1 (ס' 41161).

K = אוקספורד, ספריית בודליאננה 186 (Opp. 34) (ס' 16250).

(Corpus Christi College 6) 2435,2 = אוקספורד, ספריית בודליאננה (Corpus Christi College 165) 2440 (ס' 14508).

בודליאננה 2440 = אוקספורד, ספריית בודליאננה (Corpus Christi College 165) 2440 (ס' 20753).

ברלין 15 = ברלין, ספריית המדינה 15 (Or. fol. 122) (ס' 1791).

ברלין 140 = ברלין, ספריית המדינה 140 (Or. fol. 1221) (ס' 10035).

ברלין 935 = ברלין, ספריית המדינה 4° 935 (Or. 4° 1865) (ס' 1865).

גנובה = גנובה, הספרייה הלאומית (ללא מספר) (ס' 27847).

דבנטר = דבנטר (הולנד), ספריית אתניאום 6144 (ס' 4516).

די רוסי 387 = פרמא, ספריית הפלטינה, אוסף די רוסי 387 (ר 524 [3260] 524 (ס' 13947).

ותיקן 94 = רומא, ספריית הוותיקן, ebr. 94 (ס' 253).

ווינה 24 = וינה, הספרייה הלאומית 24 (3 Hebr.) (ס' 1295).

סנקט פטרבורג 11 I = סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr 11 I (ס' 50860).

פריס 154 = פריס, הספרייה הלאומית, heb. 154 (ס' 4141).

פריס 161 = פריס, הספרייה הלאומית, heb. 161 (ס' 4148).

רוסטוק 544 = רוסטוק (גרמניה), ספריית האוניברסיטה 544 (Or. 33) (ס' 41315).

שוקן 19526 = לשעבר: ירושלים, מכון שוקן 19526 (R 22-3-26) (ס' 72246).

53. רשימה מלאה של כתבי היד של פירוש רשי' ליוחזקאל באח אצל י"ש פנקובר (לעיל, הערא 2), עמ' 467-465, ועליו נסמכתי כאן. במקומות מסוימים סמכותי על מהדורתו של לוי (לעיל, הערא 31), ועל כן העדפת להשתמש בכמה מקצורי כתבי היד שבמהדורתו.